

OCJENE I PRIKAZI

Časopisi i zbornici

Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU u Bjelovaru, sv. 1-6, Bjelovar 2007-2012.

Bjelovar je od 1767. do 1872. bio središte Varaždinskog generalata Slavonske vojne krajine i kroz tih je dvije stotine godina bio u nadležnosti vojske, odnosno vojnog ministarstva u Beču. To ga je usmjerilo na razvoj kakav je možda imao još samo grad Karlovac, s tom razlikom da je Bjelovar i poslije 1871. godine, kada je razvojačen, zadržao karakteristike grada kojim se upravlja na vojnički način. Usprkos svim pokušajima nikada nije dobio onu gospodarsku i prometnu važnost kao što je to bio dobio Karlovac. I poslije 1872. Bjelovar je ostao obilježen raznim vojnim zgradama u funkciji vojne uprave i njenih službenika. Bile su to sve dobro građene zgrade, koje su se mogle upotrijebiti za moderne kulturne, školske, upravne, gospodarske i sudske poslove. To je Bjelovaru i dalo značaj regionalnog središta, što je grad zadržao do danas.

No same zgrade nisu ništa značile dok se nisu našli ljudi koji su počeli promovirati ulogu Bjelovara u prošlosti te su o njemu počeli pisati. Treba istaknuti da je do toga došlo relativno kasno. Smatralo se da je knjigom Stjepana Blažekovića *Bjelovar* (1985) zadovoljena potreba grada za spoznajama iz njegove prošlosti. No ta knjiga, obilježena socijalističkim vremenom, nije mogla zadovoljiti ni onda, a kamoli danas. Srećom je u toj knjizi Vera Humski iz Leksikografskog zavoda dala opširnu bibliografiju, obuhvativši i teme o kojima Blažeković nije pisao. Kroz tu bibliografiju jasno su uočene goleme praznine u povijesti o kojima nitko nije pisao, pa je i povijest Hrvatske seljačke stranke i građansko društvo postalo izazov Bjelovarčanima, koji počinju promišljati o povijesti svojeg grada i o potrebi da se upoznaju sa svojom poviješću. U Bjelovaru je 24. siječnja 1971. osnovan ogranak Matice hrvatske, koji je odlučio izdavati *Bjelovarski zbornik*, ali je taj zbornik izlazio neredovito i nekako je zastao kod sedmog sveska, objavljenog 2006. godine. Zbornik je bio tematski koncipiran (školstvo, zdravstvo, domovinski rat itd.). Na čelu edicije bio je prof. Mladen Medar, koji je i dugogodišnji ravnatelj bjelovarskog gradskog muzeja, organizator mnogih društvenih akcija i autor većeg broja radova. Izdavačkom aktivnošću bavila se, a bavi se i danas, bjelovarska knjižnica te Državni arhiv u Bjelovaru.

Vrijeme je ukazivalo da je Bjelovaru potrebna institucija koja bi usmjeravala znanstveni rad prema budućnosti koristeći spoznaje iz prošlosti. Predsjedništvo Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti odlučilo je 29. prosinca 2003. da u Bjelovaru treba osnovati Zavod za znanstveno-istraživački i umjetnički rad u Bjelovaru. Naišavši na punu podršku gradonačelnice Đurđe Adlešić i Damira Bajsa, nekadašnjeg ministra turizma i sadašnjeg župana, Vladimir Strugar izradio je program i stao na čelo Zavoda.

Vladimir Strugar okupio je ugledne stručnjak i, shvativši da Zavod mora usmjeravati ovaj kraj prema budućnosti, počeo je organizirati tematske skupove interdisciplinarnog karaktera. Osim toga, bio je otvoren prema tiskanju posebnih monografskih edicija te je u izdanju Zavoda 2011. izašla prva knjiga – *Zatvorena vrata budućnosti. Rano napuštanje srednjoškolskoga obrazovanja* V. Strugara, a 2012. druga – *Tragovi vremena u djelima Mate Lovraka* M. Kolar-Dimitrijević. Zavod organizira i izložbe, a otvoren je i drugim aktivnostima. Iz pera Željka Karaule izašlo je nekoliko prigodnih publikacija o povijesti Bjelovara.

Zbornici koje ovdje prikazujem rezultat su održanih tematski profiliranih simpozija, a objavljeni su nakon provedenog recenzentskog postupka. Ovaj je Zavod deveti Akademijin zavod toga tipa u Hrvatskoj, a vrijedan je spomena već i stoga što se njime počinje popunjavati prazan prostor u međuriječju Save i Drave. Nakon varaždinskog i bjelovarskog nedavno je pokrenuto i osnivanje istovrsnog zavoda u Križevcima.

Vladimir Strugar bio je ministar prosvjete i sporta od 2000. do 2003, a od 2001. predavao je na Visokoj učiteljskoj školi u Čakovcu, odnosno kasnije Učiteljskom fakultetu u Zagrebu. Jedan je od utemeljitelj izvanrednog studija Ekonomika poduzetništva u Bjelovaru, a 21. studenog 2005. imenovan je za voditelja Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU u Bjelovaru. Objavio je brojne radove u raznim pedagoškim publikacijama (vidi Ilija Pejić, Prilozi za bibliografiju prof. dr. sc. V. Strugara. U povodu 65 g. života, *Bjelovarski učitelj*, XVI, 1-2, str. 74-94). Godine 2007. odlučio je tiskati *Radove Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* te u njima objaviti radove koji su referirani na tematskim znanstvenim skupovima u Bjelovaru. Zbog takvog pristupa sadržaj zbornika identičan je sadržaju znanstvenog skupa s time da je gotove radove za tisak trebalo predati prije skupa, pa su prije skupa ti radovi bili i recenzirani.

Prvi znanstveni skup održan je 7. prosinca 2006. u povodu 250. obljetnice Bjelovara kao središta varaždinske Vojne krajine. Uvodno izlaganje dala je Mirela Slukan Altić o razvoju i izgradnji Bjelovara u kartografskim izvorima od vojne utvrde do slobodnog kraljevskog grada (*Zbornik*, str. 9-30), a poslije nje je Mira Kolar-Dimitrijević prikazala pretvaranje Bjelovara iz vojničkog u privredno središte od 1871. do 1910. godine (str. 31-54). Goran Jakovljević u radu „Bjelovar prije Bjelovara“ opisao je rezultate arheoloških istraživanja koji potvrđuju postojanje vojnog te pokraj njega i civilnog naselja između rijeke Plavnice i Bjelovacke u drugom stoljeću. Opisani su i veći srednjovjekovni posjedi Česmica, Plavnica Sveti Benedikt de Jakozerdahel. Nakon propasti česmičke i plavničke župe u tursko vrijeme trebalo je poći ispočetka (str. 55-68). Vladimir Strugar dao je presjek razvoja školstva u Bjelovaru od 1761. do danas (str. 71-98), a Ivan Dadić sa suradnicima ukazao je da Bjelovarsko-križevačka županija dobiva posebno značenje za panonsku Hrvatsku, odnosno srednju Europu (str. 99-110). Ratovanje Đurđevačke i Križevačke pukovnije na europskim ratištima od 1756. do 1918. godine opisao je Željko Pleskalt. To je zapravo presjek kroz vojnu povijest Austrije. Godine 1871. nakon ukidanja varaždinskih graničarskih pukovnija ustrojava se 16. varaždinska pješačka pukovnija sa sjedištem u Bjelovaru. Ta je pukovnija bila važna za ulazak austro-ugarske vojske u Bosnu i Hercegovinu (str. 111-124). Ilija Pejić obradio je književni život Bjelovara u prvoj polovici 20. stoljeća ukazavši na rad i djelovanje začuđujuće velikog broja književnika do 1918. i u razdoblju između dva rata, što se može pripisati tzv. bjelovarskom književnom krugu (str. 125-146). O bjelovarskim čitaonicama i knjižnicama početkom 20. stoljeća piše Zorka Renić. Ustvrdila je da je to bila masovna akcija kojom se zalagalo za kulturnu preobrazbu naroda (str. 147-160). Ravnatelj gradskog muzeja Mladen Medar iskoristio je svoja višegodišnja istraživanja i izložbe te je obradio život, djelovanje i stradanja pripadnika židovske zajednice kao vrlo važnog dijela društvenog, kulturnog i gospodarskog života grada Bjelovara od 1877. do holokausta (str. 161-177). Silvija Sitta obradila je doprinos Čeha kulturnom životu Bjelovara s posebnim težištem na razvoj glazbe. Česi su bili nosioci tog važnog dijela zabavnog života grada (str. 179-189).

Poslije ovog bloka slijedi blok vezan uz prirodne nauke. Nenad Trinajstić pisao je o Božidaru Rogini – pioniru prehrambene kemije u Hrvatskoj od 1931. do 1967. godine (str. 191-204). Naš najbolji poznavalac povijesti prirodnih znanosti Snježana Paušek-Badždar obradila je rad i

djelovanje Bjelovarčanina Gustava Fleischera u kemiji i pedagogiji od 1880. do početka Prvog svjetskog rata kada je umro (str. 205-216). Ovaj je rad nadopunila Inga Lisac koja piše o istaknutim članovima obitelji Fleischer u kulturnom životu Bjelovara. Oni su ostavili značajan trag u slikarstvu (str. 217-238).

Vrlo dobro prihvaćen prvi znanstveni skup u Bjelovaru pojačao je interes za drugi skup koji je održan pod naslovom „Bjelovarsko-bilogorska županija prošlost i sadašnjost“; već je u tom naslovu naznačeno povezivanje prošlosti i budućnosti kroz analizu sadašnjosti, što je zapravo daleko zacrtani cilj rada Zavoda, dakako za bjelovarsko područje. Sudjelovalo je 17 izlagača, ali je u časopisu objavljeno svega 14 priloga. Objavljen je rad M. Slukan Altić o povijesti županijskog upravno-teritorijalnog ustroja Bjelovarsko-bilogorske županije od prošlosti do danas s kartama (9-34), M. Kolar-Dimitrijević o ukinuću Bjelovarsko-križevačke županije i kako je to područje prošlo u vrijeme djelovanja Osječke i Zagrebačke oblasne skupštine 1927. i 1928. (35-60). Dragutin Feletar i Petar Feletar analiziraju promjene u rasporedu stanovništva na području županije od 1857. do 2001. godine (61-116). Jaroslav Vaculik iz Brna opisao je emigraciju Čeha u Hrvatsku i njihovu reemigraciju (117-124). Marinko Prka prikazao je razvoj šumarstva od 1871. do danas (143-168), a Dubravko Habek razvoj primaljstva i ginekologije u bjelovarskom području (169-186). Goran Jakovljević obradio je spominjanje Bjelovara u srednjovjekovnim vrelima (187-198). I. Pejić nastavio je s obradom književnog života Bjelovara te je obradio razdoblje od 1945. do 1960. (199-230), dok je Mirjana Jakčin Ivančić opisala vrtenu umjetnost Daruvara od antike do danas (231-252). Željka Štefša obradila je demografska kretanja na istom području od 1857. do 2001. (253-264), a Hrvoje Petrić osnivanje prvih organizacija Hrvatsko pučke-seljačke stranke u sjevernom dijelu županije od 1904. do 1908. godine (265-186).

Treći znanstveni skup održan je 26. studenoga 2009. pod naslovom „Bjelovarsko-bilogorska županija – razvoj temelje na znanju“. Objavljeni su svi referati u proširenom izdanju. Nada Karman Aksentijević i Zoran Ježić prikazali su razvojnu poziciju županije prema ključnim komponentama razvoja temeljenog na znanju. Jadranka Švarc govorila je o gospodarstvu znanja i lokalnom razvoju kao posljedicama za inovacijsku politiku. Ante Čikić usporedio je razvoj znanosti, tehnike, tehnologije i gospodarstva. Tanja Badrova govorila je o potrebi za dodatnim znanjima i vještinama. I. Pejić je ukazao kako su narodne knjižnice potpora formalnom i neformalnom obrazovanju suvremene generacije. Vladimir Strugar, najbolji poznavalac školstva na širem području, upozorio je na „drugu obrazovnu priliku“, usporedivši potrebe, mogućnosti i ostvarenja. Ovaj skup bio je popraćen opširnom raspravom.

Četvrti znanstveni skup „Garić-grad i okolica: od srednjovjekovlja do suvremenosti“ održan je u Podgariću 18. listopada 2010. Trebao je pojačati interes za djelovanje Udruge Garić-grad za očuvanje i uređenje Garić grada, osnovane 2009. Ovaj svezak objavljen je 2011. godine u povodu obilježavanja 150 godina osnivanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Na skupu je prezentirano 15 tema, a dva referata nisu objavljena. Stari grad Garić spominje se u dokumentima prvi puta 1163. godine. Silvija Pisk govorila je o toponimu Garić u povijesnim izvorima (1-14). Krešimir Regan dao je ne samo detaljan opisa ostataka Garić-grada, već i minuciozni pregled svih dosadašnjih istraživanja (15-62). H. Petrić dao je prilog za ekohistoriju šireg područja oko Garić-grada u 17 stoljeću (63-82). Ž. Karaula dao je pregled i kratak opis radova u kojima se tematizira srednjovjekovni Garić-grad kao velika utvrda koja je propala za osmanskih osvajanja, a upoznajemo ju tek istraživanjima do 1971 godine (83-99). T. Plešć dala je pregled arheoloških istraživanja pavlinskog samostana na Moslavačkoj gori (101-118). Milan Pezelj dao je pregled tehničke dokumentacije i zaštitnih radova Garić-grada (119-133). U istu skupinu

ulazi i rad Krešimira Karla o iskapanjima od 1964. do 2010. na temelju dokumentacije u Hrvatskom restauratorskom zavodu (135-148). Predmeti pronađeni na lokalitetu Garić-grad čuvaju se danas u Muzeju Moslavine u Kutini, koji je osnovan 1960. Te je predmete obradila Jasmina Uroda Kutlić (149-160). Ivana Škiljan vrlo je kvalitetno opisala kasnogotičke pećnjake s Garić-gradom (161-194). O pavlinskom samostanu pustinjaka sv. Pavla u Gariću piše Ruža Lenac-Brelković (195-203).

Nekoliko radova odnose se na pojedince. Ljiljana Dobrovšak obradila je kretanje Židova na području Bjelovarsko-križevačke županije od 1857. do 1918. godine (205-235), Hrvoje Gračanin autor je rada o vranskom prioru i hrvatskom banu Ivanu Paližni, koji je bio sudionik zbivanja potkraj 15. stoljeća (237-267). Zrinka Nikolić Jakus piše o obitelji Čupor Moslavački iz roda koji je izumro u muškoj lozi 1492. godine, a imao je posjede u više županija (269-300).

Peti svezak *Radova* sadrži osvrt na petogodišnji rad Zavoda iz pera Vladimira Strugara (61-90). Referati objavljeni u proširenoj verziji u *Radovima* iznijeti su na znanstvenom kolokviju 27. rujna 2011. na kojem se govorilo o realizaciji četverogodišnjeg projekta pod nazivom *Povijest Bjelovara od njegovog utemeljenja do kraja Domovinskog rata*. Voditelj ovog projekta bio je Vladimir Strugar. Godine 2013. izašlo je monumentalno djelo *Povijest Bjelovara. Od početaka naseljavanja do kraja Domovinskoga rata* (Zagreb - Bjelovar 2013, izdanje Zavoda za znanstvenoi-straživački i umjetnički rad u Bjelovaru). Napisali su ga Hrvoje Petrić, Željko Holjevac i Željko Karaula. Izašla je i zasebna monografija Željka Karaule *Moderna povijest Bjelovara. 1871.-2010. Od razvojačenja Varaždinske krajine do suvremenog Bjelovara* (Bjelovar - Zagreb 2012, izdanje tiskare Darka Horvata).

U tom se svesku *Radova* donosi i nekoliko osvrtu/prikaza jer se očito osjetila potreba revalorizacije dotadašnjeg rada. U prvom dijelu Hrvoje Petrić iznio je spoznaje o popisu vojske u Bjelovaru od 1630 do 1678. godine (1-20), dakle popise u vremenu kada je Varaždinski generalat odnosno Križevačka nadkapetanija potpadala pod vojnu komandu u Grazu gdje su i pronađeni poimenični popisi vojske u utvrdi Bjelovar iz 1630, 1644, 1651. i 1678. Željko Holjevac objavio je cijeli novi sajamski red u Bjelovaru iz 1862. godine na originalnom njemačkom jeziku uz popratni prijevod, čime je ukazao na značaj činjenice da su se tjedni sajmovi održavali svake nedjelje što je svakako izuzetak s obzirom da se time kršila odluka o nedjeljnom počinuku. Bjelovar je od carice Marije Terezije dobio 26. veljače 1772. sajamske povlastice kojih se pridržavao punih devet desetljeća. To je dobrim dijelom prikazano u posebnoj knjizi Mladena Medara o sedam stoljeća sajmovanja u Bjelovaru, ali Holjevac je objavljivanjem sajamskog reda, koji je objavio potpukovnik Joseph Halla, istovremeno i bjelovarski gradonačelnik, omogućio spoznaju o visokim sajamskim pristojbama (21-35). Željko Holjevac iznio je i nove podatke o osnivanju grada Bjelovara 1756. koristeći *Liber memorabilium* križevačkog župnika Ivana Josipovića (37-47).

U ovom svesku objavljen je i rad Dubravka Habeka o prvim žiteljima Bjelovara iz matice rođenih u župi Kapela 1763. do 1772. godine. U drugom dijelu *Radova* Neven Hrvatić dao je ocjenu knjige Vladimira Strugara *Zatvorena vrata budućnosti: rano napuštanje srednjoškolskoga obrazovanja* koja je objavljena kao posebna studija bjelovarskog Zavoda HAZU 2011 godine. V. Strugar prikazao je četvrti svezak *Radova* o Garić-gradu, kao i aktivnosti u Bjelovaru u povodu obilježavanja obljetnice rada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

U šestom su svesku objavljena izlaganja sa znanstveno-stručnog skupa „Poljoprivreda i šumarstvo – turizam – zaštita okoliša: stanje i perspektive u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji“, koji je održan u listopadu 2012. godine. Za razliku od prijašnjih, na taj se skup prijavilo čak 117 sudionika, a suorganizatori su bili Ministarstvo poljoprivrede, Ministarstvo gospodarstva, Ministar-

stvo zaštite okoliša, Bjelovarsko-bilogorska županija, Grad Bjelovar i Turistička zajednica Bjelovarsko-bilogorske županije. Izlaganja su bila podijeljena u četiri grupe. U prvoj, koja se odnosi na poljoprivredu i šumarstvo (1-90), akademik Franjo Tomić obradio je razvoj poljoprivrede primjenom navodnjavanja u županiji, a Vinko Barić osvrnuo se na zaposlenost u poljoprivredi i o perspektivama za zapošljavanje i mogućnostima novih zapošljavanja. Mate Čikić obradio je obnovljive izvore energije u funkciji intenzivne proizvodnje povrća ukazujući na slabu iskorištenost takvih mogućnosti. Akademik Slavko Matić ukazao je na značenje šuma za poljoprivrednu proizvodnju jer sprečavaju erozije, bujice i umanjuju nepogode od poplava, a istovremeno povećavaju plodnost tla i ublažavaju klimu u procesu fotosinteze. Marinko Prka ukazuje na važnost prerade drva što su zaboravljeni privredni resursi i u svakom slučaju nedovoljno iskorišteni. U drugoj grupi o turizmu i prometu (91-146) govori se o slaboj iskorištenosti velikih potencijala. Ivo Kunst ukazuje što usporava turizam na području županije i problem na izvršavanja plana. M. Kolar-Dimitrijević piše o čimbenicima zdravstvenog i kulturnog turizma ukazujući na dr. Milana Rojca, koji se zalagao za razvoj te privredne grane. Tamara Marković, Ozren Larva i Viko Mraz izlažu značaj geotermalnih voda na području Julijeveg parka u Daruvaru i daju karakteristike vode tog kupališta. Ivan Dadić i Krešimir Vidović obrazlažu prometni sustav Bjelovarsko-bilogorske županije u odnosu na promet Republike Hrvatske i na velike mogućnosti tog područja uz bolje iskorištavanje putova istok – zapad i sjever – jug. Treće tematsko područje posvećeno je zaštiti okoliša (147-210). Nikola Čupin govori o obnovljivim izvorima energije za što postoje velike mogućnosti. Sanja Kalambura, Nives Jovičić i Andrea Pehar analiziraju sustav gospodarenja otpadom, a Rudolf Kiralj navodi i 230 organskih zagađivača dijeleći ih po vrstama. U grupi „iskustva“ (211-218) Ivan Bačić i Marcel Medak govore o svojim iskustvima u organiziranju zdravstvenog turizma ukazujući na velike mogućnosti postojećih toplica i lječilišta. Predsjednik Turističke zajednice Bjelovarsko-bilogorske županije Marcel Medak obrazložio je sadržaj projekta „Mare Croaticum“ koji je pokrenut još 1993. radi spajanja zelenog i plavog, tj. Podunavlja s Jadranom. Za to su bili zainteresirani i Austrijanci te su uspostavljeni dobri odnosi i ostvarena mnoga prijateljstva, ali puna realizacija nije bila ostvarena iako je moguće brzo obnoviti i dovršiti projekt.

Napominjem da je, osim prvog sveska kojemu je glavni urednik Vladimir Strugar, glavni i odgovorni urednik svih ostalih svezaka ovih *Radova* prof. dr. sc. Slobodan Kaštela. On je uvijek radio složno s dr. Strugarom koji je držao uvodno slovo prije svakog skupa, a u većini svezaka bio je i njegov urednik i autor predgovora. Ističem i vrijednost ovakvog naglog izlaska Bjelovara na područje historiografije i drugih znanosti. Uostalom, smatram da nema istinite, prave ni pravedne sinteze hrvatske povijesti dok ne budu istraženi gradovi koji su specifičnost Hrvatske jer su oni nosioci sveukupnog razvitka u svojem području, ali ukazuju i na osebnosti i samoupravne tendencije gradova i njihove okolice. Tek promatranjem sve te zbiljnosti može se uočiti tko su nosioci političkog, a tko gospodarskog ili prometnog razvitka Hrvatske. Centrifugalne su sile stalno narušavale uravnotežen i jednolik napredak svih krajeva, pogotovo s obzirom na položaj Hrvatske na rubu Austro-Ugarske te stalnu pocijepanost teritorija administrativnim putem.

Mira Kolar-Dimitrijević

Bertošin zbornik: Zbornik u čast Miroslava Bertoše, ur. Ivan Jurković, sv. 1-3, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, Pula – Pazin 2013, 1409 str.

U suizdanju Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli i Državnoga arhiva u Pazinu 2013. izašao je na svjetlo dana zbornik u čast *professoru emeritusu* Miroslavu Bertoši, koji je zamišljen kao rezultat golemog priznanja i dužnog poštovanja njegovih prijatelja, kolega i nekadašnjih studenata u povodu 75. godišnjice života i iznimno plodnoga i poticajnoga djelovanja u hrvatskoj historiografiji, čime je otvorio nove istraživačke poglede brojnim generacijama povjesničara.

Uvodni dio zbornika (str. 7-8) čine riječi glavnoga urednika Ivana Jurkovića, koji je istaknuo motive da se objelodani ovo voluminozno izdanje, koje je protkano svečanom monumentalnošću te ponajbolje izriče i zaokružuje dugogodišnji znanstveno-istraživački rad profesora Bertoše.

Uz popis autora (str. 9-12) i čestitara (*Tabula gratulatoria*) (str. 13-16), u prvome su svesku ispisane stranice bogatoga životopisa Miroslava Bertoše – obilježene okosnicama njegove znanstvene misli – iz pera Roberta Matijašića (str. 17-27) te je predstavljena opsežna bibliografija (str. 29-91) u širokom rasponu od znanstvenih i stručnih radova do publicističkih tekstova poput feljtona, elzevira i novinskih kolumni, kojima već više od pola stoljeća svojim osebjunim načinom izražavanja – spajajući duh romanesknoga i povjesničarskoga diskursa – prof. Bertoša plijeni pozornost širokoga kruga čitatelja.

Drugi svezak otvara rad Vesne Girardi Jurkić (str. 9-24), u kojemu se analiziraju kasnoantička ognjišta u rezidencijskim objektima u Nezakciju, na brijunskom kastrumu, u Rimu kod Roča, na području medulinske Vižule, kao i na rimskom opekarsko-keramičarskom središtu i uljari u Červar Portu kod Poreča. Arheološka istraživanja potvrdila su činjenicu o preoblikovanju antičkih rustičnih vila u naselja zbijenoga tipa, koja su preteče ranosrednjovjekovnih nasebinskih kompleksa, kao i o promjenama društvenih i gospodarskih odnosa krajem V. i početkom VI. stoljeća.

U prilogu o pokrštavanju Hrvata Tomislav Popić (str. 25-43) razmotrio je jedno od najvažnijih pitanja hrvatskoga ranoga srednjovjekovlja. Proučivši epigrafske, arheološke i pisane izvore na osnovi kojih se donose različite interpretacije o prihvaćanju i širenju kršćanstva među Hrvatima, kao i problem istraženosti toga pitanja u hrvatskoj historiografiji, autor je ustvrdio da pojedina pitanja još uvijek traže pouzdan odgovor i primjenu novih metodoloških i teorijskih pristupa.

Nella Lonza u radu „O nosu i ponosu: svećenik Barbije Longo pred crkvenim i svjetovnim vlastima srednjovjekovnog Dubrovnika“ (str. 45-59) analizirala je zanimljiv slučaj iz 1284. godine, koji svjedoči o osnovnim značajkama dubrovačkoga kaznenog sustava te postaje reprezentativnim primjerom zajedničkoga djelovanja državne i crkvene vlasti.

Uvidom u *Istarski razvod* – glagoljsku ispravu o razgraničenju posjeda između istarskih seoskih općina i njihovih feudalnih gospodara – Klara Buršić-Matijašić (str. 61-69) obradila je niz topografskih podataka, koji imaju značajnu ulogu u rekonstrukciji životnoga prostora srednjovjekovne Istre, a ujedno predstavljaju i dragocjena svjedočanstva o naseljavanju i razvoju prapovijesnih zajednica na Istarskome poluotoku.

„*Prolegomena* monografiji o Pulskom statutu“ (str. 71-87) naslov je priloga Luje Margetića, u kojemu se pokojni akademik osvrnuo na najvažniji pravno-povijesni dokument pulske prošlosti, čija je glavnina teksta nastala između 1331. i 1367. godine. Osobitu je pozornost posvetio problemu kapare u novčanom obliku, pojmu vlasništva, zaštiti posjeda, stjecanju pokretnina, kao i istarskom pravu prvokupa i otkupa. U okviru obveznoga prava ističu se brojne odredbe u

vezi s plaćanjem najamnine, sklapanjem ugovora o mornarskoj službi i ugovora o društvu (*soce-da*). Povrh svega obrađuje se i problem očinske vlasti, neoporučnoga nasljeđivanja i razbaštinjenja, kao i temeljne značajke pravne ustanove braka na istarski način.

Marko Jerković (str. 89-110) predstavio je prokuratore koji su u XIV. stoljeću zastupali zagrebačke biskupe u središnjemu financijskom uredu Rimske kurije, Apostolskoj komori. Prokurator su obavljali biskupove poslove u vezi s uplaćivanjem potrebnih pristojbi za preuzimanje posjeda biskupije – „zajedničke pristojbe“, koja je iznosila trećinu godišnjega prihoda biskupije te „pet malih pristojbi“, čiji je iznos varirao. Autor je na temelju proučavanja fondova Tajnoga vatikanskog arhiva otkrio kako je u promatranom razdoblju zagrebačke biskupe zastupalo ukupno 27 prokuratora, među kojima se ističu kanonici koji su se birali s područja ugarskoga crkvenog uređenja. Na samom kraju rada donosi se katalog svih prokuratora zagrebačkih biskupa, obogaćen opisom njihova djelovanja.

Franjo Šanjek (str. 111-122) proučio je fenomen heterodoksnih sljedbenika Crkve bosanske u vrijeme vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1350-1416), ukazujući na ustroj i hijerarhijsko uređenje vjerske zajednice bosansko-humskih krstjana. Zalažući se za solidarnost i zajedništvo s marginalnim društvenim skupinama te opovrgavajući materijalizirano europsko kršćanstvo, krstjani naglašavaju povratak idealu prvih kršćana opisanom u *Djelima apostolskim i Pavlovim poslanicama*.

U prilogu naslovljenom „Goriški grofje in Trst do prihoda mesta pod Habsburžane 1382“ (str. 123-144) Peter Štih bavi se vladavinom Goričkih grofova, koji su zajedno s Devinskom gospodom upravljali gotovo čitavim zaleđem Trsta, a kontrolirali su i trgovačke putove iz Trsta prema Kranjskoj i Furlaniji. Prvim se grofovima Goričkim nazivaju Majnhard i Engelbert I. Vrhunac svoje moći doživljavaju u prvoj četvrtini XIV. stoljeća; poslije smrti Henrika II. 1323. postupno gube vodeću ulogu, a njihove posjede preuzimaju Habsburgovci.

Gordan Ravančić (str. 145-154) detaljnim uvidom u odabrane slučajeve iz prve polovine XV. stoljeća proučio je odnos dubrovačkih vlasti prema crkvenim osobama i ustanovama. Prilazi transkripcije odluka dubrovačkoga Malog vijeća, koje svjedoče o zadiranju u privatnost redovničkih zajednica, autor je zaključio kako su se gradske vlasti često miješale u crkvena pitanja, smatrajući ih dijelom svoje javne državne politike.

Okosnicu rada Zorana Ladića (str. 155-173) čini analiza materijalnih predmeta spomenutih u bilježničkoj knjizi buzetskoga notara Martina Sotolića, koja predstavlja dragocjeno vrelo za proučavanje raznolikih sastavnica iz prošlosti Buzeštine na razmeđu XV. i XVI. stoljeća. S obzirom na zastupljenost pojedinih vrsta materijalnih predmeta, autor je ukazao na sličnost društvenoga uređenja Buzeta i ostalih istočno-jadranskih komuna pod vlašću Mletačke Republike, naglasivši pritom razlike u spolnome, društvenome i profesionalnome položaju posjednikâ na osnovi privatno-pravnih dokumenata.

Darko Darovec (str. 175-187) iznio je podatke o djelovanju Kolegija javnih bilježnika, koji je 1598. osnovan na poticaj koparskoga Velikog vijeća, postavši središnjom istarskom bilježničkom organizacijom. Djelatnost u okviru spomenute ustanove smjeli su obavljati isključivo tamošnji gradski uglednici, što je rezultiralo koncentriranjem moći u Koprnu. Osnivanjem Prizivnoga suda 1584. godine, nadležnoga za cjelokupno istarsko područje, Mletačka Republika omogućila je jačanje središnje uloge Koprna te njegova podestata i kapetana u političkom životu pokrajine.

O oblicima rata u XVI. stoljeću te o vojnim i političkim razmatranjima istaknutoga renesansnog mislioca, Frane Petrića, u svojem radu razlaže Fulvio Šuran (str. 189-220). Autor poseban naglasak stavlja na studije *Militia romana* i *Paralleli militari*, u kojima se Petrić ograničava na

elemente ključne za uspostavljanje djelotvorne vladavine i očuvanje suvereniteta, a ujedno raspravlja i o ratnim povodima, ocjenjujući opravdanima sukobe koji se vode s ciljem obrane i širenja kršćanstva.

Lingvističko-filološkom analizom Vrančićeva *Dikcionara* – prvoga hrvatskog rječnika objavljenoga 1595. u Veneciji – bavi se Vito Paoletić (str. 221-236). Ističući golem doprinos tog petojezičnog rječnika kao vrijednoga dragulja leksičkog blaga, čije značenje još uvijek nije dovoljno prepoznato u okviru europske leksikografije, autor ukazuje na važnost njegova daljnjeg proučavanja, koje bi omogućilo stjecanje potpunije slike o jezičnim dodirima u XVI. stoljeću.

U prilogu Lovorke Čoralić (str. 237-252) glavnim je žarištem zanimanja krčki plemić Santo Cikuta, mletački kavaljer i zapovjednik krčke ratne galije. Raščlanjuje se njegova oporuka, sastavljena 1645. godine, na osnovi koje se uočava povezanost s drugim krčkim obiteljima plemenitoga podrijetla, kao i odnos prema gradskim crkvenim ustanovama. Korištenjem izvorne građe, pohranjene u mletačkom i zadarskom arhivu, kao i na temelju dosadašnjih historiografskih spoznaja, autorica naglašava potrebu sustavnijega istraživanja životnoga puta i djelovanja istaknutih pripadnika plemićkih obitelji, čije su zasluge još uvijek nepoznate i nedovoljno obrađene.

O životu trećoredaca iz samostana sv. Jeronima u Martinšćici na otoku Cresu (1578-1618) u istoimenome prilogu piše Zdenka Janeković Römer (str. 253-283). Spomenuti je samostan utemeljen 1474. oporukom creske vlastelinke Urse de Colombis i njezina supruga Blaža. Knjige primitaka i izdataka – sačuvane za razdoblje od 1578. do 1920. – koje su ondje pohranjene, otkrivaju brojne podatke o samostanskoj svakodnevici, dotičaju s drugim trećoredskim zajednicama, ali i o gospodarskim prilikama na Cresu. Autorica je rad obogatila popisima franjevac trećoredaca iz Martinšćice i iz drugih samostana provincije, ali i creskih laika s kojima su dolazili u blizak kontakt.

Fra Franjo Emanuel Hoško (str. 285-300) predstavio je djelovanje Pavla Jančića de Taurisa u Pićnu, gdje je od 1662. do 1667. obnašao biskupsku dužnost. Jančić je bio član franjevačke Bosansko-hrvatske provincije sv. Križa; svojim je crkvenim nastojanjima ostavio dubok pečat na austrijske i mađarske franjevce, a osobito je presudna bila njegova uloga u osnivanju franjevačke pokrajinske zajednice sv. Ladislava, najprije kao kustodije, a potom i provincije.

Obrađivši izvorno gradivo Arhiva Republike Slovenije, Danijela Juričić Čargo (str. 301-319) u svojem prilogu raspravila o sudbini Pazinske knežije u kontekstu upravnoga i sudskoga priključenja Kranjskoj. Položaj Knežije izmijenio se njezinim izručenjem grofu Portiji 1600. Tim ju je činom car Leopold I. oslobodio podložnosti Kranjskoj, što je izazvalo buran otpor tamošnjih staleža. Potonji su zahvaljujući diplomatskim aktivnostima uspjeli vratiti nadzor nad Knežijom, koju su potom prodali knezu Johannu Weickhardu Auerspergu, čime je riješeno pitanje prikupljanja zemaljskih poreza u Istri.

Marija Mogorović Crljenko (str. 321-334) rasvijetlila je probleme, načine i uvjete sklapanja braka na području Porečke biskupije u prvoj polovini XVII. stoljeća na temelju građe Biskupijskoga arhiva u Poreču, sačuvane u knjigama ženidbenih oprosta i dozvola za vjenčanje, koje čine dragocjen izvor za proučavanje bračnih pitanja, ali i drugih elemenata svakodnevice u istarskom ranom novom vijeku.

Enad Vekarić (str. 335-346) donosi arhivske spise Kaznenoga suda u Dubrovniku, nadležnoga za teža kaznena djela, te lokalnoga suda Janjinske kapetanije na Pelješcu, gdje se sudilo za lakša nedjela ili prekršaje, iznijevši na vidjelo okrutne prizore iz dubrovačkoga svakodnevnog života.

Prateći sudbinu obitelji Antonija Sincicha, članova porečkoga Gradskog vijeća, Elena Uljančić-Vekić (str. 347-370) oslikala je raznolikost obiteljskih i društvenih odnosa, u kojima se ocrtavaju temeljne karakteristike šire zajednice i mentalitet toga vremena, što omogućuje ne samo uvid u svakojake sastavnice života gradske elite, nego i u gospodarska, demografska, politička i vjerska obilježja novovjekovnog Poreča.

Jakov Jelinčić (str. 371-390) iznio je prikaz školstva u Labinu od kraja XV. do XVIII. stoljeća na temelju podataka koji se mogu iščitati iz zapisnika sjednica Vijeća Labinske komune iz doba mletačke vladavine, ali i iz matičnih knjiga labinske župe, donoseći popis tridesetak poznatih učitelja uz kratak opis njihova djelovanja.

Stanislav Tuksar (str. 391-402) izložio je povijesni pregled glazbenoga djelovanja franjevaca u okvirima samostalne Dubrovačke Republike. Počevši od 1235. godine, kada je dokumentirana njihova nazočnost u gradu, franjevci su njegovali glazbu sukladno s pravilima Reda i političkim prilikama. Glazbeni arhiv Male Braće u Dubrovniku predstavlja najznačajnije mjesto glazbene dokumentacije, stoga je autor s punim pravom dubrovačkim franjevcima nadjenao epitet čuvara gradske glazbeno-kulturne baštine.

Vladimir Stipetić (str. 403-411) sustavno je analizirao u historiografiji prilično zanemarene povijesne izvore – hrvatske ljetopise i dnevnik – iz kojih izviru vijesti o dimenzijama i dalekosežnim odjecima dviju velikih prirodnih katastrofa druge polovine XVIII. stoljeća, a riječ je o potresu i tsunamiju, koji su pogodili Lisabon, te o erupciji vulkana Laki na Islandu, čije su neizbrisive razorne posljedice utjecale na sudbinu i svijest malih ljudi.

Uvidjevši da proučavanje povijesti s ekohistorijskoga gledišta pruža mogućnosti otvaranja novih istraživačkih perspektiva, Hrvoje Petrić (str. 413-429) ograničio se na izravne pokazatelje međudnosa ljudi i rijeke Drave. Zamjetan je utjecaj čovjeka vidljiv u XVIII. stoljeću, a napose u idućem stoljeću provođenjem brojnih regulacijskih radova radi obrane od poplava. Stoljetni se utjecaj rijeke, s druge strane, odrazio na preseljenje dijela stanovništva i osnivanje novih naselja na sigurnijemu položaju, što nam omogućuje uvid u gospodarske (ne)prilike, ali i u demografska kretanja u naseljima uz Dravu.

„Mletačka Istra u geografsko-statističkim opisima druge polovice 18. stoljeća“ (str. 431-452) naslov je članka Milorada Pavića. Detaljnom obradom triju povijesno-geografskih priručnika iz pera Thomasa Salmona, Antona Friedricha Buschinga i Vincenza Antonija Formaleonija autor je iznio sveukupne spoznaje ne samo o geografskim, nego i o gospodarskim prilikama, političkom stanju, demografskim i etnografskim značajkama mletačkoga dijela Istre, predočivši naposljetku toponime promatranoga područja, koji su zastupljeni u korištenim izvorima.

Mithad Kozličić (str. 453-490) stranice svojega istraživanja posvetio je otkrivanju temeljnih značajki pulske luke kao najznačajnije vojno-pomorske i trgovačke točke Jadrana tijekom druge polovine XIX. stoljeća, skrenuvši pozornost na plovidbene priručnike kao multidisciplinarnе izvore, koji omogućuju praćenje napredovanja Pule od „grada-mrtvaca“ sa svega 600 stanovnika do najveće ratne luke austro-ugarske mornarice.

Analiziravši zemljopisne karte nastale između VII. i XV. stoljeća, Mirela Altić (str. 491-505) nastojala je rekonstruirati kontinuitet kartografskoga bilježenja Istre. Autorica je zaključila kako je od prve pojave Poluotoka na antičkim kartama pa sve do srednjovjekovlja istarski prostor zadržao kontinuitet u predočivanju, ukazavši na revolucionaran zaokret pojavom prve regionalne karte Istre – epohalnoga kartografskog djela, koje je 1525. izradio Pietro Coppo.

Predmet rada Raula Marsetića (str. 507-533) jesu načini ukopa u Puli od srednjega vijeka do sredine XIX. stoljeća. Sve do izgradnje novoga izvangradskog groblja pulsko se sta-

novništvo skoro cijelo tisućljeće pokapalo unutar gradskih zidina, pri čemu su posebno mjesto zauzimali samostan sv. Franje i Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije. No, kako bi se spriječilo širenje epidemije prouzročene nehygijskim uvjetima, 1846. donosi se odluka o premještanju groblja izvan grada. Za novu lokaciju izabrano je obližnje brdo Monte Ghio, čime je Pula oslobođena velikoga zdravstvenog problema.

Danijela Doblanović (str. 535-559) analizirala je matične knjige umrlih savičentske župe, koje obuhvaćaju polustoljetno razdoblje od 1791. do 1841. te predstavljaju vrlo zahvalno vrelo zbog ukazivanja na razne aspekte demografske, društvene i onomastičke povijesti mikro-zajednice te omogućivanja kvantitativnoga metodološkog pristupa. Posebna je pozornost posvećena uspoređivanju stope rodnosti i smrtnosti, prosječnom životnom vijeku, uzrocima smrti, kriznim godinama te imenima, prezimenima i nadimcima na Savičenštini.

Dean Krmac (str. 561-581) izložio je razmatranja o prirodnom kretanju istarskoga stanovništva između 1828. i 1848. Rad se temelji na proučavanju podataka iz statističkoga godišnjaka *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, koji pruža mnoge mogućnosti komparativne analize. Autor je pokušao rekonstruirati migracijsko kretanje, poprativši prilog tabličnim prikazima i grafikonima te zaključivši kako je u promatranome razdoblju prosječna godišnja stopa porasta stanovništva iznosila 8,6‰.

U radu „Koper in kolera leta 1855: družbeno-demografski pogled v mestno tkivo“ (str. 583-605) Urška Železnik usmjerila se na intenzitet kolere, koja je, zahvativši čitav istarski prostor, neprestano povećavala opću smrtnost. Razmotrivši životne prilike, autorica je uvidjela kako je stopa prijenosa te zarazne bolesti povezana s izrazito slabom prehranom i nehygijskim uvjetima na rubu egzistencije nižega društvenog sloja, napose ribara i poljoprivrednika.

Josip Vrandečić i Marko Trogrlić u prilogu „Dnevnik jednog hodočasnika: Konstantin Vojnović, *Bilješke s puta po Italiji 1877. godine*“ predstavili su memoarsko djelo eminentnoga zagrebačkoga političara i sveučilišnoga profesora, zahvaljujući čijim bilješkama možemo pratiti određene aspekte Vojnovićeva putovanja vjerskoga karaktera.

Služeci se saborskim spisima, poglavito Stenografskim zapisnikom o III. sjednici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Dragutin Pavličević (str. 629-641) pozornost je posvetio problemu kućnih zadruga – složenomu sociološkom fenomenu, kojim se bavi već više od 40 godina – u okviru donošenja novoga zadružnog zakona 1888. godine, iza kojega je stajao ban Khuen Hédérvary.

Stijepo Obad (str. 643-654) prikazao je sliku teškoga socijalnog i gospodarskoga stanja dalmatinskog sela tijekom XIX. stoljeća. Valja naglasiti kako je većina dalmatinskog pučanstva živjela upravo na selu, u oskudici hrane, zamjetnom siromaštvu i neprosvijedenosti, a njihovu su uobičajenu svakodnevnicu remetili otežan socijalni položaj i prirodne nepogode, što je rezultiralo fizičkim i psihičkim iscrpljivanjem čovjeka, kojemu u stanju beznada nije preostalo ništa drugo do iseljavanja u prekomorske zemlje.

Posljednji prilog u ovom svesku plod je istraživanja Nevja Šetića (str. 655-679), koji je razmotrio državopravni položaj Istre u okviru Habsburške Monarhije od uvođenja ustavnosti 1861. do zajedničkoga pravaško-neodvišnjačkoga programa iz 1894., čiju je osnovicu činio zahtjev za ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja, među kojima je poimence bila navedena i Istra.

Treći dio zbornika otvara prilog Ljiljane Dobrovšak (str. 9-23), koji donosi kratak pregled povijesti Židova u Istri od antičkoga do suvremenoga doba. Prateći njihovo naseljavanje, poglavito u većim urbanim središtima, autorica je zaključila kako istarskim židovskim zajednicama nikada nije bila svojevrsna tolika brojnost i istaknuto djelovanje, kao što je to bio slučaj s ostatkom

Hrvatske, no od kraja XIX. i početka XX. stoljeća židovske se obitelji u potpunosti kulturno i nacionalno asimiliraju.

„Louis Leger (1843.-1923.) u ranijim kroatističkim istraživanjima“ (str. 25-39) naslov je priloga Antonije Zaradija Kiš, u kojemu se upućuje na značajan doprinos paleokroatističkih istraživanja XIX. i prošloga stoljeća, koja su primjenom različitih multinacionalnih i interdisciplinarnih pristupa naglasila važnost Slavena u civilizacijskome i kulturološkom europskom kontekstu. U tom smislu u okviru zapadnoeuropskih kulturnih krugova važno mjesto pripada Legerovim znanstvenim studijama posvećenim proučavanju francuske glagoljaške baštine, čime su zacrtani posve novi filološki putovi.

Iva Milovan Delić (str. 41-48) osvrnula se na preporodni rad Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, koja je utemeljena 1893. kao protuteža talijanskom društvu „Lega nazionale“, usredotočenoga na otvaranje talijanskih škola u istarskim mjestima radi odnarođivanja tamošnjega hrvatskog i slovenskoga stanovništva. Družba je imala uspjeha u otvaranju hrvatskih škola do Prvoga svjetskog rata, kada je svoju djelatnost usmjerila prema zbrinjavanju brojnih izbjeglica i izglednije istarske djece. Ubrzo je talijanska okupacija prekinula rad jedne od najvažnijih istarskih preporodnih ustanova, no nakon sloma fašističkoga režima nekadašnji učenici Druženih škola ponovno su oživjeli kulturno-prosvjetnu djelatnost, pridonijevši integraciji hrvatskoga naroda.

Mihovil Dabo (str. 49-63) analizirao je napise o popisu stanovništva između 1880. i 1910. godine, objelodanjene na stranicama *Naše Sloge* – prvoga preporodnog lista istarskih Hrvata, koji je prije svega bio namijenjen seljačkom društvenom sloju s nakanom njegova uključivanja u političku borbu za hrvatsku nacionalnu emancipaciju u Istri. U obrađenim novinskim člancima zrcale se težnje preporodnoga pokreta, stoga je nedvojbeno kako je *Naša Sloga* imala ključnu ulogu u procesu modernizacije, demokratizacije i integracije istarskih Hrvata.

Upoznavanjem Zadrana s političkim prilikama u Istri na početku prošloga stoljeća i njihovim praćenjem u zadarskom novinstvu bavi se Ante Bralić (str. 65-84). Autor je ustvrdio da se o nacionalno-političkim previranjima, ali i o raznim životnim temama iz Istre sa zanimanjem pisalo u zadarskim polu-tjednicima (*Novi list*, *Hrvatska kruna*, *Smotra dalmatinska*, *Il Dalmata*) te u tjedniku *Risorgimento*, a prosječni je Zadrani dobivao djelomičan uvid u istarske prilike i pod utjecajem dvojice znamenitih Istrana – Rikarda Katalinića Jeretova i Raimonda Desantija.

Andrea Roknić (str. 85-94) razmotrila je povijest osnutka i djelovanja laniške Hrvatske čitaonice „Gorska vila“, koja je odigrala važnu ulogu u promicanju nacionalne svijesti istarskih Hrvata Bužeštine, o čemu svjedoče i napisi u *Našoj Slogi*. Čitaonica je osnovana 1908. godine, ali je nakon završetka Prvoga svjetskog rata u talijanskom duhu preimenovana u „Casa di lettura“, pod čijim je nazivom ubrzo prestala s radom.

Mira Kolar-Dimitrijević (str. 95-116) osvrnula se na dugotrajno angažiranje Kluba ćirilometodskih zidara – osnovanoga 1905. u Zagrebu – za prikupljanje novčane pomoći radi osnivanja i održavanja hrvatskih škola u Istri. Istaknuto mjesto u radu Kluba imao je dr. Rudolf Horvat, znameniti koprivnički povjesničar, čijom se zaslugom na razne načine uvelike osnažila povezanost Zagreba i Istre.

Stipan Trogljić (str. 117-144) predstavio je politička, kulturna, društvena i vjerska nastojanja mons. Bože Milanovića, jednoga od najčuvenijih Istrana s izraženim težnjama za očuvanjem nacionalne svijesti istarskih Hrvata i Slovenaca. Naglasivši činjenicu da je djelu ove osebjne ličnosti prošloga stoljeća historiografija posvetila premalo pozornosti, autor je nastojao osvjetliti Milanovićevu ulogu u podizanju obrazovne razine naroda na temelju katoličke vjere pokretanjem raznih omladinskih društava u okviru Hrvatskoga katoličkog pokreta u Istri.

Oslonivši se na sadržajno bogatu rukopisnu kroniku franjevačkoga samostana u Koprnu, fra Stanko Josip Škunca (str. 145-158) iznio je zapise u kojima se ocrtava nemirna atmosfera, koja je zavládala samostanom u turbulentnom dobu Prvoga svjetskog rata. Glavni tekst kronike napisao je na talijanskom jeziku Hijacint Anton Repič, a potom je njegov rad nastavio Stanislav Kocijančič, također slovenski franjevac.

Željko Bartulović (str. 159-178) opisao je zamršeno pitanje Rijeke i Sušaka nakon sloma Austro-Ugarske, govoreći o njihovu pripojenju novostvorenoj Državi SHS te o kasnijoj represiji pod talijanskom okupacijom. Sušačko je pitanje riješeno ugovorom u Santa Margheriti 1923. godine, čime je okončana okupacija grada, a Rimskim ugovorom sklopljenim iduće godine Rijeke je pripojena Italiji, dok sušački lučki bazeni, Delta i Baroš, postaju sastavnim dijelom Kraljevine SHS.

Prilog Egona Pelikana (str. 179-191) prati političke, društvene i kulturne programe koje je europskoj javnosti predočio Josip Wilfan, predsjednik Kongresa evropskih narodnosti. Spomenuta se ustanova zalagala za povezivanje i usklađivanje djelovanja europskih nacionalnih manjina, što autor uspoređuje s aktualnim težnjama ujedinjene Europe za očuvanjem kulturne raznolikosti i uspostavljanjem međukulturnoga dijaloga.

Borut Klabjan (str. 193-207) bavi se etničkim promjenama u Julijskoj Veneciji nakon Prvoga svjetskog rata, s posebnim naglaskom na priljev češke narodne zajednice. Iako su u prvim poratnim godinama zbog provođenja prisilne talijanizacije brojne češke obitelji, poput drugih pripadnika netalijanske narodnosti pribjegavale emigraciji, među preostalim čehoslovačkim državljanima u Julijskoj Veneciji etnički je sastav bio vrlo raznolik, što svjedoči o neuspjehu fašističkoga procesa kulturne asimilacije.

Marino Manin (str. 209-224) usredotočio se na raščlambu prezimena zabilježenih u katastru cara Franje I. – nezaobilaznome vrelu o zemljišnim, vlasničkim, demografskim i etničkim odnosima – za područje nekoliko katastarskih općina Bujštine. Na temelju usporedbe s izdvojenim nizom prezimena iz popisa provedenoga 1. listopada 1945. utvrđena je mobilnost stanovništva u izrazito malaričnim katastarskim općinama, ali i u onima u kojima je malarija bila iskorijenjena.

U prilogu naslovljenom „Uključivanje novooslobođenih krajeva – Istre i Rijeke, u administrativno-upravni i pravni sustav NR Hrvatske (svibanj 1945. – rujan 1947.)“ (str. 225-259) Davor Mandić prikazao je djelovanje i načine uključivanja u sustav nove države u prijelaznom razdoblju sjedinjenja, kada državopravni položaj Istre još nije bio međunarodno određen, razmotrivši događanja na unutarnjemu i vanjskopolitičkome planu.

Elis Deghenghi-Olujić (str. 261-275) donosi osvrt na djelo *Krubb, mašta & mast: Prizori i memorabilije o staroj Puli (1947-1957)* iz pera Miroslava Bertoše, koje pripada u nas zapostavljenom žanru tzv. „ja-povijesti“, u okviru kojega se s osobnoga, neponovljivoga gledišta iznose djelici protekle stvarnosti – ogledala šire dramatične povijesti, ali i tragovi životnih uspomena koji doživotno ostaju urezani u individualnu memoriju.

Okosnicu rada Milka Brkovića (str. 277-291) čine odabrani izvorni znanstveni radovi fra Ante Matijevića, koji su objedinjeni u izdanjima Instituta JAZU (kasnije HAZU) u Zadru. Već je u samim naslovima vidljiva prožetost tih radova glazbenom tematikom, posebice srednjovjekovnom, dok bogatstvo sadržaja i primijenjena metodologija potvrđuju njegovu stručnost u poznavanju pomoćnih povijesnih znanosti.

Andelko Mijatović (str. 295-310) nastoji otrgnuti od zaborava žrtve komunističkoga sustava, među kojima se našao i Ivo Mašina – istaknuti student povijesti na zagrebačkom sveučilištu, koji

je u svojoj sredini prednjačio inteligencijom i obrazovanjem – čija je životna priča, zaokružena ubojstvom u zloglasnoj kaznionici u Staroj Gradiški, prikazana na stranicama ovoga priloga.

Na temelju arhivske građe, novinskih članaka i objavljene literature Mislav Elvis Lukšić (str. 311-352) obradio je proturječna pitanja i moguće različite zaključke u vezi s ne sasvim razjašnjenim okolnostima objavljivanja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* iz 1967. godine, s posebnim osvrtom na njezine odjeke u Istri, kao i na političke i kulturne prilike u kojima je nastao spomenuti dokument.

Darko Dukovski (str. 353-389) bavi se temom Hrvatskoga proljeća u Istri i Rijeci, ističući da se o duhu toga vremena donose pojedinačni, nerijetko oprečni zaključci, što potvrđuju i umetnuta svjedočanstva suvremenika i sudionika tih događanja, koja umnogome pridonose vjerodostojnosti napisanoga. Opisujući društveno i političko ozračje toga bremenitog vremena, autor polazi od šire prema užoj tematici, stoga preko nacionalnih dolazi do lokalnih okolnosti kako bi dobio uvid u uzroke, tijek i posljedice masovnoga studentskog pokreta.

„Destrukcija Sarajeva 1992-1994. u historijskoj perspektivi“ (str. 391-399) naslov je sljedećega rada iz pera Drage Roksandića. Oslikavajući četiri slučaja sarajevskoga urbicida (1480, 1697, 1878. i 1992-1994), autor proučava konkretne povijesne situacije u kojima su se provodila razaranja, s ciljem razumijevanja fenomena socijalne i urbane patologije.

Josip Šiklić (str. 401-430) opisao je demografske promjene Siverića – nekadašnjega rudarskog mjesta smještenoga u podnožju planine Promine, koje se u pisanim vrelima prvi put spominje 1371. pod nazivom „Siverichi in pole“ – na osnovi podataka koje pružaju popisi stanovništva od 1550. do 2001. godine, kao i na temelju matičnih knjiga krštenih i umrlih. U drugom dijelu rada autor opisuje podrijetlo i nastanak prezimena koja i danas susrećemo u Siveriću, obogativši prilog tabličnim prikazom kretanja broja krštenih i umrlih između 1949. i 2000. godine.

Petar Strčić (str. 431-475) oslikao je povijest dvanaest veliko-nacionalizama, čiji su se interesi prelamali na hrvatskoj obali Jadrana u XIX. i XX. stoljeću. Iznijevši specifičnosti u sadržajima tih ideologija, autor je predstavio srž njihove politike u Hrvatskoj, ali i na ostalome hrvatskom prostoru izvan nje.

Robert Blagoni (str. 477-495) problematizirao je pitanje složenosti odnosa jezika, identiteta i etničnosti. Istraživši njihovu međuovisnost, razmotrio je subjektivne i objektivne pokazatelje etno-lingvističke vitalnosti, kao i poimanje regionalnoga identiteta, polazeći od istrijanstva kao izraza regionalne identifikacije.

Sanja Kalapoš Gašparac (str. 497-510) tematizira pojavu „ča-vala“ – glazbe nastale na istarskom području, koja je sredinom devedesetih godina minuloga stoljeća stekla popularnost i izvan granica matične regije – kao i njezinu važnu ulogu u oblikovanju identiteta i regionalne pripadnosti te uključivanju u europske trendove.

„La toponomastica istriota storica, moderna e comparata della città e del territorio di Rovigno d'Istria“ (str. 511-556) predmet je proučavanja Giovannija Radossija, u kojemu se primjenjuje etimološka i leksikološka analiza istriotskih (istrorumunjskih) oblika toponimâ, koji se prilažu radu na samom kraju. Prilikom istraživanja autor se pored zbiraka istarske toponimije koristio i zemljišnim knjigama, planovima grada, povijesnim i vojnim kartama, ali i usmenom baštinom, ukazujući na očuvanost mnogih arhaičnih oblika.

Jadranka Grbić (str. 557-569) bavi se raspravama o identitetu i procesima identifikacije, ukazujući na oblikovanje različitih koncepcija nastalih slijedom povijesnih okolnosti, znanstvene tradicije, teorijske i ideološke orijentacije. Posebno se osvrće na utjecaj globalizacije, naglašavaju-

ći kako osjećaj pripadnosti određenoj zajednici istovremeno živi u globalnosti i lokalizmu, gdje se poseban status pridaje tradiciji kao jedinstvenomu mediju za etničku identifikaciju.

Ivo Rendić-Miočević (str. 571-594) propituje ulogu nastave povijesti i povijesne znanosti u prijenosu povijesnoga znanja, zalažući se za antropološki pristup, koji će učenicima omogućiti interdisciplinarno tumačenje nastanka i psihopatologije zločina. S ciljem dobivanja potpunije povijesne vizije autor predlaže pet kategorija društveno-povijesnih čimbenika ključnih za interdisciplinarnu povijesnu analizu.

Joško Pavković (str. 595-608) raspravlja o knjizi *Mahomet et Charlemagne* iz pera jednoga od najvećih imena zapadnoeuropske historiografije, Henrija Pirennea, čija su promišljanja o propasti antike i rađanju nove, srednjovjekovne civilizacije izazvala brojne kritike u svjetskoj historiografiji. Izlažući osnovna načela Pirenneove teze, kao i osvrt u uglednih kritičara, autor spoznaje epohalan doprinos Pirenneova pristupa, kojim je postavio temelj budućim istraživanjima u europskoj mediteranistici.

Zrinka Blažević (str. 609-622) propituje utjecaj Nietzscheove filozofije na oblikovanje postmodernističke historijske znanosti. Donosi prikaz Foucaultove i Whiteove interpretacije Nietzscheove postmodernističke kritičke teorije historije, čije su osnovne teze uzdrmale temelje suvremenoga njemačkog historizma.

Baveći se etimologijskom obradom istrorumunjskoga leksika, Goran Filipi (str. 623-637) na temelju obimnoga korpusa od preko osam tisuća oblika, prikupljenoga terenskim istraživanjem, donosi izbor izvornih entomonima zastupljenih u pojedinim istrorumunjskim naseljima. Uz svaku obrađenu riječ navode se i oblici iz literature, a istrorumunjski se entomonimi uspoređuju sa sličnima u preostalim trima rumunjskim dijalektima.

Zaključno, valja istaknuti kako su raznovrsni prilozi, objelodanjeni na stranicama *Bertošina zbornika*, najljepša potvrda pedantnoga višedesetljetnog rada povjesničara iznimne radne energije, koji – njegujući svoj istraživački duh – i dalje ostavlja neizbrisiv trag u hrvatskoj historiografiji. Relevantnim temama iz društvene, političke, kulturne i crkvene povijesti – iz kojih izvire vrlo dobra upoznatost s osebnom ličnošću i impresivnim opusom Miroslava Bertoše – te komparativnim pristupom i načinom korištenja arhivskih podataka, zbornik pokazuje senzibilitet za nova znanstvena područja i suvremenije metodološke postupke, istovremeno predstavljajući primjeren iskaz zahvalnosti cijenjenom profesoru, koji je povjesničarsku struku zadužio svojim neumornim istraživanjima i iznimnim umijećem interpretacije.

Samanta Paronić

Knjige

Jerome De Groot, *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, Routledge, Abingdon 2009, 292 str.

Jerome De Groot napisao je potrebnu knjigu, popraćenu priličnom recenzijskom pažnjom. Knjiga nije toliko literarno dojmljiva, konceptualno izazovna ili tematski konzistentna, koliko potrebna, pogotovo u domaćem kontekstu, gdje je za konceptualno i istraživačko bavljenje javnom poviješću interes omalen. (Kao izuzetak u *Historijskom zborniku* možemo navesti priloge Miljenka Hajdarovića i Branimira Jankovića u br. 2-2010. i br. 1-2011.) Knjiga *Consuming History* ima funkciju golema usisavača koji proždire ma i najmanji kulturni proizvod s etiketom „povijesno“ – od povjesničara kao *celebrityja*, popularnih povijesnih časopisa, povijesnih emisija, priča za djecu, video-igara, popularnih romana i filmova, *reality-showova*, starih i novih dokumentaraca, potjera za (arheološkim) blagom, interaktivnih muzeja, *cyber*-ratovanja, digitalnih arhiva i enciklopedija, manifestacija oživljene povijesti itd. – ova knjiga najupornija je i najdojmljivija u svome arhivističkom zanosu: sabrati što više građe. Proces sabiranja rezultirao je fascinirajućim repozitorijem, a mikro-analize i sitne poredbe najjači su element knjige (koje se s čitalačke/adresatske strane jako dobro nadopunjuju paralelnim internetskim istraživanjem, jer materijal je uglavnom dostupan na *webu*, dok su autorske fusnote istodobno pregolicave i preoskudne). Dobili smo tako svojevrsno indeksiranje suvremene popularno-kulturne proizvodnje (unazad zadnjih tridesetak godina i u anglo-američkom, mahom britanskom kontekstu), s poviješću kao glavnom temom. Povijesno kao tema pritom ne služi tek usputnom sondiranju općih tokova. U vidu opsesivnog lova za smislom ono kolonizira centar suvremene popularne kulture, popunjujući maničnom historizacijom krateru izgubljenog modernističkog samopouzdanja.

Autor je predavač na Sveučilištu u Manchesteru, s primarnim istraživačkim interesom u kulturnoj historiji stjuartovske Engleske, povijesnome romanu te javnoj povijesti. Uz ovdje recenzirano djelo, napisao je i studije *Royalist Identities* (2004), *The Historical Novel* (2009) te uredio zbornik *Public & Popular History* (2012).

Temeljna os knjige *Consuming History* počiva na staroj dihotomiji kulturni elitisti vs. plebejski romantičari, akademičari vs. amateri, establišment vs. autsajderi, i De Groot tu bezuvjetno zauzima poziciju potonjih. Gard je razumljiv i posve se jasno čita na intelektualnom fonu britanskih kulturalnih studija te britanske marksističke historiografije. Napukline su, međutim, u (trenutnom socio-ekonomskom) kontekstu i nekim drugim (vanbritanskim) povijesnim iskustvima: pohvala amaterizmu u ovom je slučaju i pohvala potrošnji, a pohvala potrošnji je pohvala komodifikaciji (koja u krajnjoj konzekvenci ograničava pristup, ako ne svim, onda barem nekim kulturnim/povijesnim proizvodima, ili ih pak podvodi pod logiku spektakularizacije); s druge strane, zamasi plebejskog oduševljenja imali su i negativnih posljedica po bilo koga tko se ne bi uklopio u dozvoljeni identitarni (etnički, rasni, vjerski, rodni) obrazac, što nije zanemarivo i u nedavnom domaćem kontekstu. De Groot inzistira na sljedećem: masovni „povijesni“ proizvodi imaju mahom emancipatorni karakter, tako što po kognitivne funkcije subjekata/potrošača/čitatelja/gledatelja/sudionika djeluju aktivacijom čitavog dijapazona poznomodernih ushita – kompleksnosti, višeznačnosti, dinamike, refleksije, samoogoljivanja, polifonije, heteroglosije itd. Nije se teško složiti da masovni povijesni proizvodi u određenoj mjeri imaju blagotvoran učinak na društvenu imagi-

naciju, međutim u idealtipskom zaoštavanju dihotomije profesionalna vs. amaterska historiografija/povijest ne vidim posebne koristi. Pogotovo jer je u dosta slučajeva – i to baš prilikom saniranja otežalih društvenih patologija – potrebno intervenirati hladno, racionalno, s dominantom na eksplanatornoj, a ne empatičnoj funkciji, jer i ova potonja nekad reproducira suprotno od onoga što joj De Groot uglavnom pripisuje. Društvena odgovornost (profesionalne) historiografije ne bi se smjela zanemarivati, naročito u kontekstu izrazito traumatiziranih društava, kakvo je i naše.

Naravno da primjedbe koje idu na račun institucionalnog zatvaranja, ograničavanja pristupa građi, monopola nad povijesnom proizvodnjom itd., stoje, i tu su potencijali koji se tiču novih arhivističkih praksi i nezavisne digitalizacije materijala jako bitni. Primjeri su mnogobrojni. Od lokalnih valja navesti nedavni MAMA-in projekt digitalizacije jugoslavenskoga teorijskog izdavaštva, Documentinu zbirku, djelatnosti Centra za dokumentiranje nezavisne kulture te potencijale *community* arhiva koje promovira arhivistkinja Tamara Štefanac. Međutim, idealizacija kolaborativnih, navodno nehijerarhijskih projekata može završiti i na način hrvatske Wikipedije, da dio administratora uzurpira vlasti i nametne isključivu, faktografski neutemeljenu te eksplanatorno potpuno neadekvatnu verziju traumatskih epizoda suvremene povijesti. Dvije točke tu su dakle bitne: očuvati/omogućiti da većina viralnih projekata djeluje na principu tzv. zajedničkih dobara (*commons*) i proceduralno osigurati unutrašnji pluralitet kao nulti princip djelovanja. Ako postoji front koji u smislu potencijala javne povijesti treba braniti, internet je to definitivno i primarno. Od amaterskog ovladavanja povjesničarskim alatima i tehnikama, koje De Groot uzastopce spominje, najbitnijom se pritom čini sposobnost selekcije, pogotovo u kontekstu informacijske kakofonije i nezasićenog arhiviranja.

Psihološka dimenzija, u vidu „uživljavanja“, vrlo je važno mjesto De Grootova teksta. „Uživljavanje“, međutim, nije konceptualni novum, on traje barem od Vica, s punom afirmacijom u analističkoj psihohistoriji. Temelj je „uživljavanja“ svijest o različitosti prošlog vremena, njegovim kodovima i mentalnim horizontima, a najpopularniji vid suvremenog „uživljavanja“ jest onaj militaristički (različita društva koja insceniraju bitke – antičke, srednjovjekovne, ranomoderne, ponajviše moderne; ili pak ratne video-igre u različitim žanrovskim ostvarenjima). Na stranu pitanja o eskapizmu, jedno je kad se ljudi „uživljuju“ u viktorijske seljake i njihovu trpnu svakodnevicu, kad se goste „po rimski“ ili prepisuju „po karolinški“, ali sasvim je drugo kad „oživljuju“ zločinačke vojne formacije iz Drugog svjetskog rata. Iskustvo ovih prostora s „uživljavanjem“/„oživljavanjem“ prilično je svježje i daleko od benevolentnosti De Grootovih primjera.

De Grootovo djelo najpoticajnije je u smislu otvorenosti i nedorečenosti, kao početna točka pri promišljanju jedne dinamične i propulzivne sfere kakva je javna povijest. *Consuming History* je potrebna knjiga. Forma ovdje odgovara sadržaju, struktura djela nesabranosti te ambivalentnosti istraživačkog polja. Direktno preslikavanje na hrvatsku podlogu nije moguće, preosmišljavanje je potrebno već na nivou – ionako nedorečenih – koncepata (primjerice: funkcija intelektualaca/javnih povjesničara u zemljama europske periferije i poluperiferije, mjesto publicistike u domaćem izdavaštvu, plebejski romantizam kao poluga nacionalne homogenizacije, zbrka oko pojma revizionizam, mjesto (jugo)nostalgije, pitanje traume i psihohistorije, tržišni odnosi i komodifikacija znanja, zagušenost internetskih foruma i komentara nacionalističkim diskursom itd.). Hvatanje u koštac s domaćom javnom povijesti zahtijevalo bi, prvo, konceptualno raščišćavanje, a tek onda istraživačku primjenu, tragom vrlo uspješnog modela kojega su u kulturalnostudijskom horizontu jugoslavenske socijalističke modernosti izveli Maša Kolanović, Dean Duda i Reana Senjković.

Stefan Treskanica

Paul Stephenson, ur., *The Byzantine World*, Routledge, London 2012, xxi + 606 str.

Zbornik *The Byzantine World* objavljen je 2010. godine, a 2012. izašlo je ovdje prikazano meko ukoričeno izdanje. Prema uredniku Paulu Stephensonu, njegova svrha je približiti poglede stručnjaka drugim stručnjacima, ali i široj zainteresiranoj javnosti. Konkretnije, „our target audience... is diverse, messy indeed...“ (str. xvi). Pritom je svjesno odbačena enciklopedijska obrada bizantske povijesti. To je nepotrebno i nepoželjno, navodi Stephenson, jer je tu zadaću ispunio nezaobilazni *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ur. A. Kazhdan) zajedno s cijelim nizom priručnika koji zadnjih godina obično u nazivu sadrže riječ *handbook* ili *companion*, npr. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (ur. E. Jeffreys).

Sam zbornik sadrži 35 radova podijeljenih u četiri veće cjeline. Kada se pogleda popis zastupljenih autora, na kojem su između ostalih, M. Angold, J. Haldon, A. Kaldellis, C. Morrisson, J. Shepard ili A. Talbot, jasno je da su na jednom mjestu okupljeni ponajbolji poznavatelji bizantske povijesti. Pružiti podjednaku pažnju svima nemoguće je u kratkom prikazu, stoga je temeljitija pažnja posvećena tek jednom dijelu radova. Izbor je uvelike rezultat subjektivnog dojma prikazivača i vrlo je vjerojatno da bi iz tuđe perspektive izgledao drugačije. Također se ne može zanemariti činjenica da je ovim zbornikom zahvaćen širok raspon tema o kojima je teško suditi s podjednakom razinom kompetencije. Prvu cjelinu, „The Byzantines in their world“, čine radovi o novcu i gospodarstvu (C. Morrisson), političkom uređenju (M. Angold), usponu aristokracije (P. Stephenson), vojsci (J. Haldon), ženama i djeci (A. Kaldellis, L. Neville), eunusima (S. Tougher), robovima (G. Prinzing), monoteistima, dualistima i poganima (C. Livanos) te „latinskim“ kršćanima (T. Kolbaba). Drugom cjelinom, „The Written World“, obuhvaćena je pisana baština stvorena u Bizantu. Pojedina djela dobila su zasebne radove, npr. Porfirogenetov spis *De ceremoniis* (J.M. Featherstone), dok su literarni žanrovi obrađeni skupno, npr. vojni priručnici (D.F. Sullivan), duhovna literatura (J. Munitiz), bizantska historiografija (A. Kaldellis), poezija (C. Livanos) itd. Cjelinom „Heaven on Earth: Byzantine Art and Architecture“ obuhvaćene su teme ikona (B. Pentcheva), liturgijskog prostora (V. Marinis), urbanog identiteta (R. Ousterhout), utvrđenja (N. Bakirtzis) itd. Zadnja cjelina, „The World of Byzantine Studies“, obuhvaća radove o historiografskoj produkciji o Bizantu.

U ovom bogatstvu tema treba istaknuti nekoliko radova. Michael Angold u radu „The Byzantine political process at crisis point“ (str. 5-21) ističe da Bizant spada u „historical bureaucratic politics“. Politički procesi odvijali su se u trokutu koji su činili car i njegov dvor, elita metropole i patrijarh. Iako su moć i utjecaj pojedinih strana mogli oscilirati, svaka od njih je bila svjesna potrebe da se takvo uređenje ne narušava preko mjere. Angold naglašava ulogu Konstantinopola koji je često izjednačavan sa samim Carstvom, tj. „the frontiers of the empire might vary, but, as long as Constantinople stood, so did the empire“ (str. 5). Provincije su bile svjesne nemogućnosti političkog pariranja metropoli. Angold zaključuje da su pobune u samim provincijama često bile pokušaji skretanja pažnje Konstantinopola na probleme na periferiji, a ne ozbiljne krizne situacije.

Članak Johna Haldona, „The army and military logistics“ (str. 47-60), zapravo je sažetak njegove knjige *Byzantium at War AD 600-1453*, do te mjere da su pojedine rečenice posve iste, pa čak i veći ulomci. Obraduje strukture i strategije bizantske vojske te logistiku koja ju je pratila, od opskrbe hranom i transporta, do sirovina i opreme. Prema Haldonu, Bizant je sve do 12. stoljeća imao učinkovit i nemilosrdan fiskalni i logistički sustav koji je maksimizirao često ograničene resurse. Iz obrambenog stava koji zauzima u 7. stoljeću, Bizant je od 10. stoljeća evoluirao u agre-

sivniju silu. Takvu transformaciju prate promjene u strukturi vojnih jedinica pri čemu glavnu ulogu dobiva teška konjica. Haldon ističe da su uspjesi bizantske vojske uvelike ovisili o karizmi i inteligenciji zapovjednika. Upravo je ta ovisnost bila „the most significant in-built weakness of the imperial military system at the tactical level“ (str. 49). Haldonovi radovi, uključujući i ovaj, iznimno su korisni jer mnoge izraze iz bizantske vojne terminologije, npr. *bandon*, *tourma* ili *tagmata*, objašnjavaju konkretnije i detaljnije nego npr. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Termin *bandon* posebno je zanimljiv. U bizantskim vrelima javlja se još kod Prokopija, a od Nikefora I (802-811) naziv je za „podokrug“ (*subdistrict*) teme (str. 48). Svaki *bandon* bio je povezan sa specifičnim područjem s kojeg su njegovi vojnici novačeni. U 10. stoljeću, pet do sedam jedinica (*banda*) regrutiranih na takvim područjima činilo je veću jedinicu pod nazivom turma (*tourma*). Njegov zapovjednik, *tourmarches*, bio je važna ličnost zadužena za utvrde i uporišta na svom području (str. 48).

Kraća digresija. Termin *bandon* podsjeća na titulu bana. Naravno, to ne znači nužno da se ban u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj javlja kao posljedica bizantskog utjecaja, pored snažnog utjecaja iz Franačke koji je doduše izbljedio do trenutka kad se ban počinje spominjati u vrelima. Međutim, ne može se zanemariti činjenica da postoji sfragistički materijal, konkretniji od pisanih izvora, koji svjedoči o prisutnosti bizantskih dužnosnika (strateg, arhont, *doux*) na prostoru Dalmacije u 9. i 10. stoljeću, dakle u razdoblju kad se Hrvatska politički afirmira (J. Nesbitt i N. Oikonomidès, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Dumbarton Oaks, 1991., str. 47-49). Naravno, ta prisutnost mogla je biti tek deklarativna. Nema dokaza da su, navedimo samo neke, Eutimije, carski spatarokandidat i *doux* Dalmacije (sic!) ili Eustatije, carski protospatar i strateg Dalmacije, zaista igrali bitnu ulogu na istočnojadranskom prostoru. No mogućnost da je hrvatski vladar ili neki drugi moćnik slijedio bizantski uzor u organiziranju teritorija i pri čemu je možda došlo do prijenosa terminologije doima se u najmanju ruku intrigantnom. To nije ništa manje vjerojatno od ustaljenog tumačenja po kojem termin ban potječe od avarskog *bajan* ili novijih, iako neoriginalnih, mišljenja da „značenje riječi ban, kao i funkcije koje njezin nositelj obnaša“ treba tražiti „na području zapadnog ranofeudalnog prava“ (V. Sokol, „Starohrvatska ostruga iz Brušana u Lici: Neki rani povijesni aspekti prostora Like - problem banata“ u *Arheološka istraživanja u Lici*, ur. T. Kolak, Zagreb-Gospić, 2008., str. 185). Konačno, Sokolovo mišljenje o zapadnom utjecaju može se povezati s bizantskim *bandon* jer „das Etymon des griechischen Wortes ist gotisch *bandwō*, ein Femininum mit -ōn-Stamm. Im Lateinischen ist *bandus*, seltener *bandum*, erst im 9. Jh. üblich geworden und zwar ausgehend von der Gegend von Ravenna, was den Schluß nahelegt, daß wir es nicht mit einer direkten Entlehnung aus dem Gotischen, sondern vielmehr mit einer Übernahme aus dem Griechischen von Ravenna zu tun haben ... Der Papyrus bietet jedenfalls einen Beleg dafür, daß das germanische Wort bereits zu Anfang des 7. Jh. überall im Oströmischen Reich zu einem normalen militärischen Fachwort geworden war, keineswegs beschränkt auf Truppen, die viele Germanen in ihren Reihen hatten oder gegen Germanen eingesetzt wurden.“ (J. Kramer, „Papyrusbelege für fünf germanische Wörter: *αρμαλαυσιον, βανδον, βουρδων, βρακιον, σαφωνιον*“, *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 42, 1996, str. 116).

Među ostalim radovima, Shaun Tougher u tekstu „Cherchez l’homme! Byzantine men: a eunuch perspective“ (str. 83-91) piše o poziciji eunuha u bizantskom društvu. Eunusi su zauzimali važne pozicije u administraciji, a to je nudilo mogućnost iznimnog utjecaja na prilike u Bizantu. Kao najbolji primjer nameće se Ivan *Orphanotropos*, eunuh koji je neslavno završio nakon što je

na prijestolje doveo dvojicu careva. Tougher ističe fizičke karakteristike eunuha kao vrlo važne za njihov identitet, ali i percepciju od strane drugih. Pritom se ponajprije usredotočuje na neimanje brade. Ona je smatrana važnim elementom izgleda pa tako *Kletorologion* prilikom popisivanja dužnosnika ističe da oni koji imaju bradu nisu eunusi. Samim eunusima nisu bile dostupne sve funkcije u administraciji i na dvoru, no mogli su se istaknuti na raznim dužnostima. Na primjer, Narses je bio general i upravitelj Italije, no također rizničar i *praepositus sacri cubiculi*. Naravno, eunuh nije mogao biti car zbog nemogućnosti prokreacije i uspostave dinastije. To je ujedno razlog zbog kojeg su im carevi vjerovali u tolikoj mjeri. Neimanje biološkog potomstva nije ostavljalo eunuhe bez mogućnosti stvaranja obitelji, npr. kroz posvajanje, skrbništvo ili kumstvo.

U „Monotheists, dualists and pagans“ (str. 103-113) Christopher Livanos naglašava da grčki jezik u srednjem vijeku nije imao istovrijednicu latinskoj riječi *paganus*. Umjesto nje korišten je izraz *hellēn*, ali on je mogao imati i druga značenja. Dakle, kad je trebalo objasniti razliku između „pravovjernih“ i „pogana“, terminologija nije bila precizna. *Hellēn* je postepeno bio sve rjeđe u upotrebi prilikom spomena politeista, arhetipskih pogana, u bizantskim tekstovima. Dapače, od 12. stoljeća vrlo je teško uočiti riječ koja je uopće mogla biti ekvivalent latinskom *paganus*. Livanos se osvrće na neke teološke nedoumice koje su mučile pojedine autore pri čemu posebno ističe pitanje istinskog monoteizma. Pojedini autori smatrali su ga rijetkom razinom pobožnosti, apstrakcijom koju su samo neki mogli doseći. Takav stav izvire iz mišljenja da su kršćanstvo, islam, židovstvo, između ostalih, u najbolju ruku dualističke religije, ako ne i politeističke. Livanos u konačnici zaključuje: „If true monotheism is rare at the level of piety, true polytheism is equally rare at the level of theology“ (str. 104). Iako je poganima teško ući u trag u bizantskim tekstovima, pogansko naslijeđe bilo je itekako prisutno u Bizantu, od učenja starih klasika do pretvaranja nekadašnjih božanstva u demone koji su nastanjivali kršćanski svijet.

Denis F. Sullivan u „Byzantine military manuals: prescriptions, practice and pedagogy“ (str. 149-161) donosi pregled bizantskih vojnih priručnika. Taj danas nerijetko podcijenjen žanr bizantske literature, ističe Sullivan, teško je sažeti. Iako su imali načelno praktičan cilj, njihova zadaća često je bila prijenos postojeće tradicije, tj. njezino spašavanje od zaborava. Prema tome, većina priručnika nije toliko težila praktičnoj primjeni već je nastojala prenijeti određeni moralni sklop. Pozivanje na uzore u prošlosti karakteristično je kako za najranije (*Epitedeuma*) i najutjecajnije (*Strategikon*, *Taktika* Lava VI.), tako i za kasnije priručnike (*Praecepta militaria*, *De re militari*, *Taktika* Nikefora Ouranosa). U konačnici, „the manuals then might best be seen as multi-purposed in intent as well as in application“ (str. 160).

Anthony Kaldellis, „The corpus of Byzantine historiography: an interpretative essay“ (str. 211-222), posvetio se analizi historiografskih tekstova napisanih iz pera bizantskih autora. Dotični autori uglavnom su bili pripadnici elite na dvoru ili oko njega. Netipično u usporedbi s tradicijama na srednjovjekovnom Zapadu, bizantska historiografija nije proizvela službene povijesti ili carske anale. Sve povijesti nastale u Bizantu zapravo su individualne inicijative. Takvi tekstovi pretežno su slavili careve, no nisu bili službene povijesti njihove vladavine. Primjerice, na dvoru Konstantina VII. Porfirogeneta nastalo je djelo koje je trebalo slaviti postignuća i nasljeđe Bazilija I. Međutim, postojali su i drugi tekstovi, iz pera drugih autora, koji nisu tako blagonaklono gledali na Bazilijevu ostavštinu. Dakle, „there were no ‘masters of truth’ about history in Byzantium“ (str. 214). Kao i kod prije spomenutih vojnih priručnika, bizantski autori poštovali su literarnu tradiciju. Nikefor tako nastavlja gdje se Teofilakt zaustavio, dok Skilica kreće od točke na kojoj je stao Lav Đakon. Riječ je ipak o prividnom kontinuitetu jer se autori

uvelike razlikuju u stilu, formi itd. Kako navodi Kaldellis, povijesti su rezultat truda njihovih autora, a njih je pak stvorio bizantski obrazovni sustav. One su proizvodi elite namijenjeni eliti.

„The history of editing Byzantine historiographical works“ (str. 435-445) Diethera Rodericha Reinscha donosi pregled povijesti izdavanja bizantskih tekstova. Proces koji je počeo još krajem 14. stoljeća djelovanjem Manuela Krizolorasa u Italiji, otkrio je Zapadu nasljeđe klasičnih, antičkih autora sačuvano u Bizantu – epove, komedije, tragedije, literaturu o filozofiji, retorici, matematici, medicini, botanici itd. Interes za historiografiju također je bio ograničen na klasične autore (Tukidid, Herodot, Kseonofont). Prvi bizantski autor koji je izazvao pažnju bio je Prokopije. Njegovi *Ratovi* prepoznati su Italiji kao dio talijanske baštine. Prokopije, kao i ostali autori, prvenstveno su prevedeni na latinski, u manjoj mjeri na talijanski. Objavljivani su bez dodatka grčkog originala (uvjetno rečeno, jer su izdanja često sastavljena kompiliranjem „najboljih“ dijelova iz raznih grčkih rukopisa). Važan poticaj interesu za bizantske autore dali su Osmanlije. Na Zapadu je vladalo uvjerenje da se proučavanjem bizantske prošlosti mogu uočiti razlozi pada Bizanta. Samim time, stečeno znanje pomoglo bi obrani od Osmanlija. Zbog važnih, pretežno trgovačkih, veza sa Osmanlijama, ali i relativne blizine Beča kao jednog od glavnih osmanskih ciljeva, Augsburg se razvija u prvi centar u kojem su bizantski autori izdavani donekle sistematski. Drugo važno središte razvija se u Leidenu u današnjoj Nizozemskoj. U Parizu je nakon Tridesetogodišnjeg rata pokrenuta serija *Corpus Byzantinae Historiae*, tkz. *Corpus Parisiense*, a između 1729. i 1733. u Veneciji izlazi *Corpus Venetum*. Izdavanje bizantskih tekstova u 19. stoljeću obilježeno je slavnom serijom *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, tkz. *Corpus Bonnense*. Ova serija, koju uređuje Immanuel Bekker, naišla je na velike kritike. F. Dögler je predbacio Bekkeru da izdanja izgledaju kao da ih je priređivao „ležeći na sofa sa cigarom u ustima“ (str. 441), dok je U. Boissevain bio mišljenja da cijela serija od samog svog početka predstavlja pogrešku (str. 444). Ipak, *CSHB* je odigrala važnu ulogu u širenju bizantskih tekstova po cijeloj Europi, „from St Petersburg to Rome“ (str. 441). Tijekom 19. i 20. stoljeća pokrenuto je još nekoliko važnih serija, npr. *Collection Byzantine* ili *Corpus Fontum Historiae Byzantinae*.

Srdan Pirivatrić osvrnuo se u „A case study in the emergence of Byzantine studies: Serbia in the nineteenth and twentieth centuries“ (str. 481-490) na tradiciju bizantologije u Srbiji, iznimno važnoj i za historiografiju u Hrvatskoj. Ovaj kronološki pregled kreće od 19. stoljeća, a posebno naglašava važnost prevage tkz. „kritičkog pravca“ nad „romantičarima“ u čemu su presudnu ulogu imali I. Ruvarac, Lj. Kovačević i K. Jiriček. Veliku važnost u daljem razvoju bizantskih studija u Srbiji imao je Karl Krumbacher. Kako navodi Pirivatrić, većina studenata iz Srbije koji su školovani u inozemstvu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a kasnije su postali medievisti ili bizantolozi, na neki su način bili njegovi studenti. Naravno, Pirivatrić središnju ulogu daje Georgiju Ostrogorskom, a uz njega posvećuje pažnju svim važnijim, u kontekstu bizantologije, imenima iz Srbije te djelomično sa preostalog prostora nekadašnje Jugoslavije.

Namjera urednika da radovi budu podjednako korisni stručnjacima i zanimljivi javnosti nije posve ostvarena. Pojedine teme nisu obrađene na način „za one koji žele znati više“ („...anyone who has bought or read a narrative history of Byzantium and been left wanting a little more“, str. xvi), već „za one koji već znaju više“, tj. da bi se tekst mogao adekvatno pratiti potrebno je dobro poznavati problematiku o kojoj je riječ. To nije problem sam po sebi, već mana, uvjetno rečeno, većine izdanja ove vrste – nemogućnost ujednačavanja sadržaja na način da bude podjednako pristupačan svima. Čitatelj iz Hrvatske primijetit će da hrvatski prostor što se ovog zbornika tiče, nije dio bizantskog svijeta. Osim Brijenijevog navoda o pobunama u 11. stoljeću (str. 26-27), spomena Zadra kao postaje križarima na putu do Konstantinopola (str. 31) i sporadičnih

opaski u radu o bizantologiji u Srbiji, u cijelom zborniku nema ničega konkretnog o prostoru od Istre do Dubrovnika. U svezi s tim treba spomenuti i kazalo koje je vrlo detaljno (str. 581-606), ali manjkavo. Na primjer, Dalmacija se prema kazalu spominje samo na 27. stranici, iako se javlja i na 481. i 487. Zadar i Dubrovnik uopće se ne navode u kazalu, iako se spominju na 31. i 488., odnosno 481. stranici. Ove primjedbe možda izgledaju kao traženje dlake u jajetu, no čitatelj koji u ruke uzme izdanje poput *The Byzantine World* najčešće će prvo posegnuti upravo za kazalom kako bi pronašao podatke koje treba. Takva praksa proizlazi iz same naravi ovakvih zbornika. Širok spektar tema nemoguće je procesirati jednim čitanjem. Stoga se tekstovima treba iznova vraćati pri čemu se svakim novim čitanjem otkrivaju novi detalji. Upravo je bogatstvo informacija iz pera ponajboljih stručnjaka za bizantsku povijest najveća vrijednost ovog izdanja za koje slobodno možemo reći da pruža vrlo kvalitetan uvid u bizantski svijet.

Tomislav Bali

Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill, Leiden-Boston 2013, xii + 212 str.

Glavna namjera ove knjige je uspostava dviju kronologija, provincijalne organizacije i razvoja granice na Dunavu. Madgearu se pri ostvarenju tog zadatka poslužio svim relevantnim i raspoloživim pisanim izvorima (bizantskim, arapskim, armenskim, „zapadnim“ itd.), ali je izniman naglasak stavio i na postignuća dviju povijesnih pomoćnih znanosti – sfragistike i numizmatike. Upravo su nalazi bizantskih pečata i novca popunili brojne praznine u mnogočemu ograničenim pisanim vrelima. Knjiga započinje uvodnim poglavljem („Introduction“, str. 1-5) u kojem Madgearu ukratko iznosi dosadašnja saznanja o bizantskoj vojnoj organizaciji u Bugarskoj i Dobrudži. Naravno, riječ je o temi koja je privlačila pažnju mnogih autora među kojima se neka od najznačajnijih imena bizantologije (npr. N. Oikonomides, J. Shepard, Lj. Maksimović, J. Haldon). Također se ističe ogroman doprinos bugarskih i rumunjskih arheologa i povjesničara.

Iako se u naslovu knjige navodi vremenski raspon od 10. do 12. stoljeća, Madgearu izlaganje započinje s pojavom Bugara i uspostavom bugarske države u 7. stoljeću. Stoga se poglavlje „The Recovery of the Danubian Frontier“ (str. 7-58) dobrim dijelom temelji na kronologiji bizantsko-bugarskih sukoba. Madgearu ističe važnost terena u vojnoj organizaciji obiju sukobljenih strana, a pri čemu su veliki značaj imale intervencije u krajoliku, poput zemljanih nasipa smještenih između Cernavode i Constanțe. Te ogromne konstrukcije, dugačke nekoliko desetaka kilometara, igrale su važnu ulogu u obrani te su stoga često bile pojačavane dodatnim fortifikacijama. Drugi važan terenski čimbenik bio je Dunav koji je u svojim plovnim dijelovima omogućavao dominaciju strane sa snažnijom mornaricom. To je u početku, ističe Madgearu, prvenstveno bio Bizant. Postepeno slabljenje Bugarske i njena konačna propast u drugoj polovici 9. stoljeća doveli su Bizant u poziciju u kojoj je morao razmišljati o prijetnjama sa sjevernih obala Crnoga mora. U najopasnijeg protivnika iskristalizirala se Kijevska Rus', pogotovo za vladavine Svjatoslava. Iako se Bizant tijekom 10. stoljeća susretao i s drugim neprijateljima, npr. Pečenezima ili Samuilom, upravo su Svjatoslavljevi uspjesi, iako privremeni, odlučili u kojem smjeru će se tijekom 11. stoljeća kretati obrana granice na Dunavu. Kako ističe Madgearu, Bizant je početkom 11. stoljeća imao dvije teme uz Dunav, Dristru i Sirmij, a njihova glavna zadaća bila je spriječiti novi napad iz Rusi.

Prvo poglavlje sadrži interesantan podatak o jednoj historijsko-historiografskoj crtici, stanovitom Sermu (Sermonu) u kojem je starija hrvatska historiografija vidjela ili hrvatskog (Š. Ljubić, T. Smičiklas, V. Klaić) ili bugarskog (F. Rački, F. Šišić) odličnika. Hrvatski povjesničari očitovali su se o Sermu i kasnije (npr. Antoljak), a podaci o njemu mogu se pronaći u recentnijim radovima o južnopanonskom prostoru (npr. Gračanin). Međutim, cijela priča o Sermu počiva na jednom navodu Ivana Skilice oko kojeg zapravo nema potpune suglasnosti. Dok se prije uglavnom smatralo da Skilica spominje osobu po imenu Sermo, danas prevladava mišljenje kako je riječ o jednom obliku imena grada Sirmija (npr. Bănescu, Dujčev, Stephenson, Nikolov). Drugi navodni dokaz Sermovog postojanja, novac na kojem piše *Sermon stratilates*, zapravo je krivotvorina nastala oko 1870. godine, navodi Madgearu: „The forgeries may be attributed to a Bulgarian or a Serbian person, someone well acquainted with the medieval history of the region, for Sermon appears to have been taken as a symbol of the unity of the southern Slavs (Bulgarians and Serbs), during the period just before the liberation of Bulgaria from the Ottomans (1878) and while Serbia existed as an autonomous kingdom supported by Russia.“ (str. 56). Dakle, postojanje osobe po imenu Sermo početkom 11. stoljeća vrlo je upitno. Drugu krivotvorinu kojoj Madgearu posvećuje pozornost načinio je C. Hase 1819. godine (str. 49-50). Njemu su ruske vlasti plaćale da pronađe izvore o staroj povijesti Rusa. Hase se pritom nije libio izmisliti podatke o bizantskom zapovjedniku koji traži pomoć od moćnog vladara sa sjevera. Tek je Ihor Ševčenko uspio 1971. dokazati da je riječ o krivotvorini koja je trebala poslužiti kao povijesna potvrda legitimnosti ruske okupacije Krima i područja oko donjeg toka Dunava. Oba slučaja krivotvorenja jasno pokazuju kako se ranosrednjovjekovnom prošlošću manipulira zbog suvremenih ciljeva, ali jednako tako ukazuju na bezvremensku važnost dunavskog prostora.

Dvije spomenute teme, Dristra (kasnije Paradunavon) i Sirmij, u središtu su pozornosti u poglavlju „The Military Organization of the Danube Region“ (str. 59-100). Pritom je ipak veća pažnja posvećena prvoj temi. Madgearu postavlja kronologiju tema na temelju bizantskih pečata, u prvom redu njih 700 pronađenih u Preslavi i dartiranih u razdoblja 971.-986., 1000.-1050. i 1060.-1088. Na temelju njih moguće je uspostaviti kronologiju, prvo stratega tema, a zatim i katepana koji su preuzeli njihovu zadaću. Od 11. stoljeća strateg je postepeno sveden na razinu zapovjednika gradskog garnizona u kojem je bila smještena *turma* (str. 88-94). Dijelom o temi Sirmij (str. 95-100) Madgearu najavljuje dva protivnika koji će tijekom 11. stoljeća izbiti u prvi plan, Pečenege i Mađare.

Poglavlje „The Evolution and Function of the Danube Frontier of Byzantium (1000-1204)“ (str. 101-166) započinje pregledom utvrda podignutih ili obnovljenih nakon sukoba sa Rusi između 968. i 971. Nastoji se ustanoviti u kojem su razdoblju utvrde mogle biti podignute ili ponovno zauzete. Pritom je uvelike primjetno oslanjanje na nalaze novca, npr. analiza kovanica pokazuje da je Tulca izgrađena nakon 1000. godine (str. 104), zauzeće Oltine se prema pronađenom novcu može smjestiti u široki raspon između 969. i 1081. itd. Madgearu zatim prelazi na napade Pečenege između 1032. i 1036. godine. Posljedice za dunavsku granicu bile su katastrofalne. Napadnuto je ili uništeno dvadesetak utvrda na tom području. Kao i u prethodnom slučaju, Madgearu pokušava uspostaviti kronologiju tih napada na temelju kovanica pronađenih na lokalitetima zahvaćenima napadom Pečenege. Iako je riječ o razdoblju od samo četiri godine, moguće je donekle ustvrditi redosljed napada, ovisno o prihvaćenoj kronologiji follisa tipa B i tipa C (str. 117-118). Sredinom 11. stoljeća dio Pečenege se nakon međusobnih sukoba naseljava na prostoru teme Dristra i uskoro je pokršten. To je imalo dugoročne posljedice. Bizant je naseljene Pečenege vidio kao obranu od novih napada te su im stoga ustupljene neke utvrde uz

Dunav. Još važnije, navodi Madgearu, „...the Danube ceased to be a clear-cut frontier between Byzantium and the barbarians. The Danube lands now turned into a transition zone, a periphery in which the population and the mode of living were half barbarian.“ (str. 125). Nadalje, cijeli taj prostor postao je poprištem novih međusobnih sukoba između frakcija Pečenega. Zbog njih dolazi do još jednog seobenog vala Pečenega koje Bizant naseljava između Niša i Sofije. U isto vrijeme pritisak na dunavski prostor vrše Mađari i Oguzi. Sve to dovodi do potpunog odvajanja podunavskog prostora od Bizanta između 1072. i 1091. Krajem 11. stoljeća Bizant se suočava s novim neprijateljem. Kumani će formiranjem „stepskog carstva“ preuzeti ulogu glavne sile na sjevernim obalama Crnoga mora. Madgearu se na zadnjim stranicama ovog poglavlja uglavnom bavi bizantsko-mađarskim sukobima u 12. stoljeću. Priča o bizantskoj granici završava 1185. godine s početkom pobune iz koje će izrasti nova bugarska država.

Ova knjiga zapravo je povijest nevolja koja svjedoči o neuspješnim pokušajima Bizanta da kontrolira događaje na Dunavu. Ti pokušaji su u konačnici rezultirali strateškim pogreškama koje su imale dugoročne posljedice (str. 167). Na primjer, Nikifor Foka je Svjatoslava pokušao iskoristiti za uspostavu bizantske hegemonije nad Bugarskom, a u konačnici se Bizant našao ugrožen od još opasnijeg protivnika. Posljedično zanemarivanje zapadnih i južnih dijelova Bugarske druga je strateška pogreška. Ona je rezultirala Samuilovim usponom. Nadalje, brojni pohodi sa sjevera u 10. i 11. stoljeću rezultirali su povlačenjem obrane sa Dunava prema planini Balkan. Cijeli taj prostor od Balkana do Dunava pretvara se u ničiju zemlju (str. 160-161). Samim time, Bizant je bio prisiljen odustati od koncentracije na obranu prijelaza preko Dunava na kojem su nomadski ratnici mogli biti u prednosti. Pomicanje obrambene linije na planinski teren stvorilo je priliku da se bizantska vojska s napadačima obračuna na njima nepovoljnom terenu (str. 169).

Byzantine Military Organization on the Danube je strogo specijalistička studija koja će prvenstveno biti zanimljiva stručnjacima za povijest Bizanta i onima sa prostora suvremenih država Bugarske, Rumunjske, Srbije i Mađarske. Također je vrlo korisna kao ogledni primjer kako sfragistika i numizmatika mogu utjecati na interpretacije povijesnih zbivanja u ranom srednjem vijeku.

Tomislav Bali

Dubravko Lovrenović, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Naklada Ljevak, Zagreb 2013, 452 str.

Život i smrt. Ta konačna transformacija ljudskog postojanja još je od vremena prvobitnih civilizacija podrazumijevala niz složenih, dinamičnih procesa, prepunih različitih rituala, običaja i tradicija. Srednji vijek, sa svim svojim strahovima i nadanjima, vjerovanjima i sujevjerjima, svakako predstavlja specifičnu fazu u razvoju poimanja smrti i zagrobnog života. Patrick J. Geary, jedan od najboljih poznavatelja kompletnog folkloru vezanog za odnos srednjovjekovnog čovjeka prema smrti, jednom prilikom je istakao: „smrt je predstavljala tranziciju, promjenu statusa, no ni u kom slučaju i kraj. Živi su prema mrtvima dugovali određene obaveze, od kojih je najvažnija *memoria*, sjećanje“.

Veoma karakterističan primjer upravo tog odnosa prema smrti i zagrobnom životu predstavljaju nadgrobni spomenici – stećci, koji su svoju prisutnost i utjecaj zračili na širem području srednjovjekovne Bosne i njoj bliskih pojaseva susjednih država. Tome svjedoči njihov ogroman

broj, bez pandana u suvremenim kulturama srednjovjekovne Europe. Monumentalnost, prelijepi ukrasi i poučni natpisi vjeran su pokazatelj brižnog odnosa prema zagrobnom životu ljudi tog prostora. Nažalost, stoljeća što su dolazila nakon srednjeg vijeka donijela su stećcima zaborav i nemar. Taj zaključak se lako donosi kada se spomene činjenica da se na prvi spomen stećaka u domaćim vrelima morala čekati 1756. godina i *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića, dok se početak njihovog znanstvenog analiziranja javlja tek u posljednjoj četvrtini XIX. stoljeća.

U nizu vrijednih istraživača ove specifične srednjovjekovne teme, mora se istaći lik Šefika Bešlagića, u čijoj ličnosti se po prvi puta pojavljuje specijalizirani istraživač stećaka, koji je cijelu svoju karijeru posvetio upravo tim ostacima bosanskog srednjovjekovlja. Njemu dugujemo najveći dio današnjeg znanja o stećcima, te znatno intenziviranje njihovog proučavanja. No, i pored te činjenice, stećci su ostali tema kojom se bave prvenstveno historičari umjetnosti, sa malim uplivom arheologa i medievista, a opsežno djelo posvećeno svim aspektima njihove postojanosti je nedostajalo. Oba ta nedostatka premoštena su monografijom Dubravka Lovrenovića *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, u kojoj se konačno može naći uvid jednog medievista u problem stećaka, čime je naglašen njihov historijski kontekst u odnosu na ranije preovladavajuća istraživanja ukrasnih motiva i nekropola. Prvo izdanje Lovrenovićevog djela ugledalo je svjetlo dana 2008. godine u obliku foto-monografije u kojoj se pored Lovrenovićevog teksta nalaze mnogobrojne fotografije Dragutina Ressenara. Djelo je izdala sarajevska izdavačka kuća Rabić, a isti je izdavač godinu dana kasnije objavio i klasičnu monografiju, istog naziva. Treće izdanje ovog djela, o kome će ovdje biti i riječi, namijenjeno je za tržište Republike Hrvatske i objavljeno je 2013. godine u sklopu Biblioteke Cicero, zagrebačke nakladničke kuće Ljevak.

Pored *Predgovora* (str. 13-19), monografija se sastoji od četiri glavna poglavlja, *Rezime* (str. 367-374) i tehničkog dijela knjige koji obuhvaća spisak kratica te izvora i literature, kao i kazala imena i zemljopisnih lokacija, a na samom kraju i bilješku o piscu. Prvo poglavlje *Historiografska dekonstrukcija* (str. 21-55) predstavlja zapravo tematiku kojom se Lovrenović bavi već duže vrijeme, s tim da je historiografska analiza u ovom slučaju ograničena na ranija proučavanja fenomena stećaka, s naročitim akcentom na pojavu i razvoj tzv. „bogumilske teze“ o porijeklu stećaka, te na napore koji su učinjeni na njenom „demontranju“. Najprije je naglašeno da se ulazak tih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u svijet znanosti „nije odigrao u najsretnijim okolnostima“. Dugo vremena su stećci bili obavijeni velom tajnosti i nepoznavanja. Čak niti u izvorima srednjovjekovnog porijekla nema njihovog spomena, tako da su za prvo predstavljanje u pisanim izvorima morali čekati slovenskog putopisca Benedikta Kuripešića, koji je 1530. godine u sklopu jednog austrijskog poslanstva na osmanskom dvoru prolazio kroz Bosnu i zapazio stećke. Od tog vremena, malo koji je putnik kroz Bosnu propustio u svojim zapisima navesti stećke kao nešto zanimljivo i fascinantno. Takav je slučaj sa Fortisom, Sapiehom, Bouéom i brojnim drugim putopiscima, u koje moramo ubrojiti i slavnog engleskog arheologa Arthura Evansa.

Upravo od Evansa i počinje širenje tzv. bogumilskog mita, kojeg u svojoj analizi Lovrenović razlaže u tri perioda. Prvi period je počeo upravo s Evansovim zapažanjima koje su kasnije preuzeli te dodatno promovirali Asbóth, Truhelka i drugi kadrovi vladajuće austro-ugarske administracije koja je na taj način provodila Kallayevu politiku unitarnog bošnjaštva. Druga faza analize bogumilskog mita predstavlja period njegovog „demontranja“ koje su u vremenu nakon Drugog svjetskog rata sprovodili vodeći znanstveni autoriteti kao što su: Alojz Benac, Šefik Bešlagić, Marko Vego, Sima Ćirković, Nedim Filipović, Ljubo Sparavalo, John V. A. Fine Jr, Marian Wenzel. Na kraju je dan i osvrt na treću fazu, tj. uzroke i posljedice revitalizacije ovog

mita u 90-im godinama prošlog stoljeća, proizašle prije svega od autora sumnjive reputacije iz reda bošnjačkog naroda. Lovrenović se s istim kritičkim tonom osvrće i na druge devijantne historiografske struje koje su favorizirale srbizaciju, odnosno kroatizaciju stećaka, te zaključuje da ako niti jedna od ovih teorija ne stoji, onda „jedino preostaje vratiti ih u njihov izvorni svijet u kom su nastali, razvijali se i, s nestankom srednjovjekovne bosanske države, doživjeli svoj kraj“.

Drugo poglavlje *Umjetnička raspjevanost i razigranost na stečku* (str. 57-212) čini najobimniji dio knjige u kome su predstavljeni prije svega ukrasni motivi, figuralne kompozicije i epitafi na stećcima. Autor je najprije elaborirao o samom terminu „stećak“. Nabrojivši sve nazive koji su korišteni za imenovanje tih spomenika, počevši od onih na samim stećcima (bilig, kam, zlamen, kuća, vječni dom), preko naziva ukorijenjenih u narodu (grčko groblje, kausko groblje, divsko groblje), do različitih historiografskih pokušaja poput termina „mašet“ koji je potekao od Truhelke. Čuveni polihistor iz Osijeka je najzaslužniji i za afirmaciju naziva „stećak“, koji bi označavao njegovu glavnu namjenu da „stoji“ iznad groba kao spomenik. Lovrenović ističe da taj termin ipak nije najprecizniji, budući su mnogi nadgrobni spomenici u obliku položenih ploča, za koje se nikako ne bi moglo reći da stoje iznad groba.

Što se tiče oblika stećaka, istaknuto je da je jedna od njihovih glavnih osobina evolucija od jednostavnijih i manjih prema složenijim i većim oblicima. Identificirano je devet osnovnih oblika tih nadgrobničkih spomenika: ploča, sanduk, visoki sanduk, sarkofag, njihovi identični pandani samo sa dodatnim podnožjem, te na kraju križ. Najstariji od ovih oblika svakako je ploča – monolit, a najstariji primjerak među njima jest ploča iz XII. st. sa natpisom trebinjskog župana Grda. Kako su se širili moć i bogatstvo bosanske države, tako počinje i klesanje većih i otmjenijih stećaka, te pojave sanduka i sarkofaga – sljemenjaka. Kod rečenih sarkofaga (sljemenjaka) mora se istaći osnovna razlika u odnosu na istoimene nadgrobne spomenike iz rimskog perioda. Kod Rimljana, nakon spaljivanja leša pepeo bi se sahranjivao u sarkofag (sarkofag = škrinja koja jede tijelo), dok se u Bosni ovi kameni spomenici polažu iznad groba u koji je sahranjivano tijelo pokojnika. Najzrelija faza oblika stećaka jest pojava križa, koji se javlja polovicom XV. stoljeća u raznolikim formama. Kada je riječ o ukrasnim motivima Lovrenović u osnovi prihvaća njihovu klasifikaciju koju je predložio još P. Anđelić (1984.) i koja podrazumijeva pet skupina što se međusobno prepliću i dopunjuju: socijalni i religiozni simboli, predstave posmrtnih kola, figuralne predstave i tzv. čisti ornamenti, nadopunjujući je tek sa još jednom skupinom u koju uvrštava neklasificirane motive, različitih oblika i predstava, čije značenje nije moguće odgonetnuti. Jedan od najzanimljivijih dijelova ovog poglavlja svakako je *Tehnika izrade stećaka i klesarski centri: kovači i dijaci (pisari)*, gdje možemo saznati sve faze u tehnici izrade stećaka, „od vadanja i vadenja kamenih blokova i grube obrade, do klesarske finalizacije osnovnog oblika stećka na samom kamenolomu ili nekropoli“. Sačuvana su imena trideset i trojice srednjovjekovnih *kovača* – klesara koji su svoju umjetnost ovjekovječili na stećcima. Ove zanatlije moramo razlikovati od *dijaka* – pisara koji su bili zaduženi za natpise i čija imena se na stećcima pojavljuju šezdeset i osam puta.

Pored historiografskih analiza, najinovativniji dio ove monografije svakako je autorova rasprava o epitafima. Nazvavši epitafe „knjigom života“ Lovrenović otkriva polje istraživanja koje je najpogodnije za medieviste i u kojem historijski kontekst stećaka najviše dolazi do izražaja. Kod svih epitafa možemo prepoznati dvostruku dimenziju: apel, tj. poruku usmjerenu za pokoj duše pokojnika i lekciju, tj. poruku preminulog za religiozno uzdizanje živih. Tako oni u sebi objedinjuju dvije funkcije: pogrebnu i memorijalnu. I u slučaju epitafa Lovrenović predlaže vlastitu klasifikaciju, prema kojoj se natpisi na stećcima dijele na: natpise s vjerskim formula-

ma; natpise koji ilustruju motiv viteške (junačke) smrti – obavezno sadrže biografske podatke o pokojniku i početnu eshatološku formulu *ase (sije) leži*; natpise koji daju podatke o pokojniku, njegovoj rodbini ili okolnostima smrti, veličajući ukop na „plemenitoj baštini“; natpise koji bilježe samo pokojnikovo (a ponekad i kovačevo) ime; i natpise s moralnom (vjerskom) poukom. Kao najinteresantnije i najvažnije epitafe autor ističe: natpis vojvode Masna iz Donje Drežnice; natpise velikodostojnika Crkve bosanske gosta Milutina Crničanina i gosta Mišljenja; natpis gospoje Radače u Veličanima, natpis Vignja Miloševića i mnoge druge. Raznolikost natpisa i njihovih formula, bogatstvo podataka koje daju o pokojnicima i onima koji ih uklesашe, te historijski kontekst koji nose sa sobom svjedoče o potencijalu za buduća istraživanja koji ta tema nosi sa sobom.

Treće poglavlje *Nekropole – gradovi mrtvih* (str. 213-312) čitatelju nudi iscrpan pregled najvažnijih porodičnih nekropola na cijelom području rasprostiranja stećaka. Ove nekropole su odličan pokazatelj naseljenosti određenog kraja u srednjem vijeku, te kao „gradovi mrtvih predstavljaju pandan gradovima živih, tj. tadašnjim feudalnim gradovima“. Kao najvažnije nekropole identificirane su: nekropola Sankovića na lokalitetu Grčka Glavica u selu Biskup; nekropola Miloradovića-Hrabrena na Radimlji; nekropola u Donjoj Zgošći i nekropola na Pavlovcu. Također, moguće je iscertati granicu rasprostiranja stećaka: na istoku se ta granica podudara s istočnom granicom srednjovjekovnog Huma, budući ih dalje na istok ima samo nekoliko u okolini Veli mlja, Nikšića i Šavnika u Crnoj Gori. Najzapadniju granicu čine otok Pag, Seline pod Velebitom i Plaški u Gorskom kotaru. Ovo poglavlje isto tako obrađuje i najistaknutije klesarske škole, od kojih su najvažnije bile one na području današnje Hercegovine (okolina Stoca, Trebinje-Bileća, Gacko-Nevesinje, Konjic, Lištica), zatim četiri u istočnoj Bosni (Kladanj-Olovo-Ilijaš, Zvornik, Ludmer, Rogatica), zapadnoj Bosni (između Kupresa i Livna) te srednjoj Bosni (okolina Travnik). Svaka od tih škola imala je svoje specifičnosti u odabiru oblika i motiva.

Posljednji dio knjige *Bosanska „škola smrti“: interkonfesionalnost stećaka* (str. 313-366) predstavlja ustvari opširan spisak autorovih zaključaka koji vode ka osnovnoj ideji vodilji koju Lovrenović promovira ovom monografijom – interkonfesionalnosti stećaka. Pokazuje se da se bosansko srednjovjekovlje i u pogledu pogrebnih obreda mora sagledavati u okviru općih europskih kulturno-religijskih tokova, no ipak se u obzir moraju uzimati i regionalne specifičnosti. Niz je dokaza da su ispod stećaka sahranjeni pripadnici sve tri postojeće konfesije na tlu srednjovjekovne Bosne, te time ova monografija odbacuje jednostrana prisvajanja stećaka kao jedinstvenog fenomena bosanskog srednjovjekovlja. Autor ističe nekoliko daljnjih pravaca istraživanja, od kojih kao najteži ističe preciziranje konfesionalnog sastava pojedinih nekropola.

U zaključnom osvrtu na monografiju *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka* Du bravka Lovrenovića moramo istaći da je vrijedilo čekati duže od jednog stoljeća da se profesionalni medievist prihvati teškog i zahtjevnog posla pisanja monografije o stećcima, jednom tako tipično srednjovjekovnom problemu. Pored činjenice da je riješio niz historiografskih problema vezanih za pripadnost stećcima i povijest bavljenja njima, Lovrenović u ovoj monografiji otvara niz novih pitanja i usmjerava na načine kojim bi se oni trebali rješavati, time umnogome olakšavajući posao budućim generacijama istraživača. Pokretanjem zajedničke kandidature Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore za prijem stećaka na listu svjetskog kulturnog blaga UNESCO-a razvio se velik interes za te srednjovjekovne nadgrobne spomenike, stoga će ova monografija svakako poslužiti kako stručnoj javnosti i studentima, tako i širem čitalačkom krugu zainteresiranom za uvijek aktualni fenomen stećaka srednjovjekovne Bosne.

Dženan Dautović

Dražen Vlahov, *Matična knjiga iz Boljuna. Glagoljski zapisi od 1576. do 1640.*, Državni arhiv u Pazinu, Pazin 2011, 676 str.

U izdanju Državnog arhiva u Pazinu 2011. godine, u sklopu 21. sveska edicije *Posebna izdanja* Državnog arhiva u Pazinu, te kao deveta u nizu serije *Glagoljski rukopisi*, objelodanjena je knjiga pod naslovom *Matična knjiga iz Boljuna. Glagoljski zapisi od 1576. do 1640.* Riječ je o matičnoj knjizi župe Boljun koja se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a koju je, pod navedenim naslovom, za tisak priredio Dražen Vlahov.

Izdanje obiluje brojnim vrijednim priložima, pa tako nalazimo Kazalo prezimena i imena osoba koje se spominju u matičnoj knjizi (481-562), Kronološki poredak krštenih/rođenih u Boljunu 1598.-1636. (563-620), Abecedno kazalo prezimena i imena krštenih/rođenih u Boljunu (1598-1636) (621-642), Abecedno kazalo imena rođenih u Boljunu od 1598-1636. (643-662), Popis djece bez naznake spola (663), Suci koji se spominju u knjizi u vrijeme prvog spomena (665), Svećenici koji se spominju u knjizi (666-667), te naposljetku Žakani koji se spominju u knjizi i vrijeme spominjanja (668).

Knjiga je podijeljena u četiri cjeline, a počinje s Predgovorom (4-49) koji nam daje nekoliko zanimljivih potpoglavlja u kojima autor najprije donosi diplomatičku analizu glagoljske matične knjige koja se pod naslovom *Matica krštenih 1598.-1634., vjenčanih 1576.-1640. i krizmanih 1588.-1658. župe Boljun.* U vrlo detaljno izrađenoj analizi, Dražen Vlahov pojedinačno prikazuje posebnosti i karakteristike pojedinih knjiga u potpoglavljima naslovljenima *Upisi krštenja/rođenja (1598.-1636.) (12-21)*, *Zapisi o vjenčanju (1576.-1636.) (22-30)*, a razmatranje o posebnostima unutar ovog povijesnog izvora završava potpoglavljem naslovljenim *Knjiga krizmanih župe Boljun (31-32)*. Nadalje, autor je posvetio dosta pozornosti svećenicima koji su u navedenom razdoblju zapisivali podatke u matičnu knjigu. Riječ je o Vicencu Frlaniću (33-37), Ivanu Križmaniću (37-39), te Bernardinu Velianiju (39-44). Iako autor navodi kako je riječ samo o kraćim biografijama trojice boljunskih župnika kojima je pokušao skrenuti pozornost na razne aspekte pritisaka kojima su bili izloženi od strane biskupa u svrhu potiskivanja glagoljice iz crkvene administracije, ipak se može reći da se radi o vrijednim i detaljnim životopisima iz kojih se iščitavaju razni aspekti svakodnevnog religioznog života, a posebice oblici djelovanja glagoljaških svećenika na području Boljuna i Istre.

Najveću cjelinu ove knjige čini Transliteracija glagoljskih zapisa (51-330), dakle kritički prijepis same matične knjige, koji sadrži opsežne podatke iz svakodnevnog života Boljuna od druge polovice XVI. st. do prve polovice XVII. stoljeća. Riječ je o zapisima krštenih (1598.-1636.), vjenčanih (1576.-1640.) te krizmanih stanovnika župe Boljun (1588.-1632.).

Nakon spomenute, najveće, cjeline knjige slijede potpoglavlja naslovljena *Korišteni izvori i literatura (669-670)*, dok se na samom kraju knjige nalazi *Sažetak (671-672)*, koji je pod nazivima *Riassunto (673-674)* te *Summary (675-676)* preveden na talijanski i engleski jezik te tako, u kratkim crtama, upozna je i moguće strane čitatelje s glagoljskom baštinom Boljuna.

Konačno, možemo zaključiti kako ovo kritičko izdanje jedne glagoljske matične knjige predstavlja izrazito vrijedan intelektualni i kulturni doprinos hrvatskoj znanosti. To može biti od prilične koristi istraživačima glagoljice, povijesne demografije, genealogije, svakodnevnog života i religioznosti na području Boljuna i Istre. Zbog velikog broja spomenutih prezimena, knjiga omogućava i neprofesionalni uvid u genealošku problematiku mikroprostora Boljuna te time postaje vrijedna i široj čitalačkoj publici, osobito onima koji svoje korijene vuku s područja Boljuna. Pored toga, ovo izdanje predstavlja vrijedan prilog za razmatranje povijesti Katoličke

crkve na istarskom poluotoku, ali donosi i vrijedne podatke o nacionalnoj strukturi stanovništva Boljunštine, kao i zanimljive informacije o formiranju prezimena, pa čak i o praćenju manjih migracija stanovništva. Prisutni su i podatci o brojnim drugim, manjim crticama iz religiozne povijesti i svakodnevnog života stanovnika Boljunštine tijekom druge polovice XVI. i prve polovice XVII. stoljeća.

Goran Budeč

Slaven Bertoša, *Migracije prema Puli: Primjer austrijske Istre u novom vijeku*, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre Pazin, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, Pazin – Pula – Pazin 2012, 173 str.

Prof. dr. sc. Slaven Bertoša, redoviti profesor u trajnome zvanju na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, u novoj se knjizi *Migracije prema Puli: primjer austrijske Istre* posvetio analizi matičnih knjiga krštenih, krizmanih, vjenčanih i umrlih, da bi utvrdio intenzivna migracijska kretanja iz austrijske Istre u Pulu te opisao različite aspekte života doseljenika u Puli.

Počevši od teze da starija istarska (talijanska i hrvatska) demografska historiografija stavlja naglasak na činjenicu da je u novovjekovnom razdoblju u Puli, koja je bila najvažnije južnoistarsko središte i značajna luka na mletačkom pomorskom putu prema Dalmaciji i Levantu, broj umrlih neprestano bio veći od broja rođenih te je grad uspijevao opstati kao naseljeno mjesto zahvaljujući konstantnom priljevu novoga žiteljstva, Bertoša je utvrdio da su doseljenici s područja austrijske Istre dolazili u Pulu u relativno velikom broju, a njihova je nazočnost u gradu bila uglavnom kontinuirana, jer se gotovo stalno spominju u maticama od 1613. do 1817. U pulskim se matičnim knjigama za to razdoblje navodi provenijencija doseljenika, čime je bilo moguće dokazati migracijska kretanja prema tom gradu.

U predgovoru autor ukratko objašnjava nastanak i povijest austrijske Istre. Prostor je austrijske Istre poznat i pod nazivom *Istarska knežija (Contea d'Istria, Grafschaft Isterreich)*, a obuhvaćao je skupinu nasljednih zemalja i mnogo malih gospostija, nadarbina i posjeda s vrlo slabim razgraničenjem javnog i privatnog prava te zamršenim upravnim, sudskim, poreznim i imovinskim obvezama koje su bile podložne učestalim promjenama. *Pazinska je knežija (Stato Arciducate, Imperio, Contea di Pisino, Comitatus, Grafschaft Mitterburg)* obuhvaćala središnji dio poluotoka i bila je pod upravom istoimenog kapetana. Utemeljena je u XII. stoljeću, a od 1374. ustrojava se kao privatni posjed Habsburgovaca. Kao zakup ili financijski zalog često je mijenjala gospodare, a u drugoj polovici XVII. stoljeća prodana je privatnoj osobi, s time da su Habsburgovci zadržali prava koja su potjecala iz teritorijalnog suvereniteta. Prestala je postojati propašću Mletačke Republike 1797., kad je cijela Istra došla pod austrijsku vlast. Austrijska je Istra u proučenom razdoblju obuhvaćala šire pazinsko područje, istočni dio Istre sjevernije od Plominskog Zagorja, dio Čićarije te šire područje Trsta. Iako su obrisi državne granice između toga i ostalog dijela Istre pod Mlečanima bili relativno jasni (iako ne i oslobođeni raznih prijevora), sama granica nije bila zapreka intenzivnim kretanjima ljudi u različitim smjerovima. Analizirajući podatke iz matičnih knjiga autor je uočio migracijska pomicanja iz ukupno 31 mjesta austrijske Istre, od kojih su Žminj, Pićan, Gračišće i Kršan imali najviše iseljenika prema najjužnijem istarskom gradu.

Knjiga je podijeljena na 30 kraćih poglavlja u kojima se autor, nakon uvodnih riječi o pulskim matičnim knjigama općenito, napomenama o upisivanju imena i prezimena, osnovnim

opaskama o načinu upisa u matične knjige, navođenju primjera o složenijim upisima i upisima na latinskom jeziku, primjerima upisa višestrukih migracija, primjerima koji dokazuju postojanje dugogodišnjih žitelja Pule kao i primjerima spomena crkava i župa vezanih uz mjesto provenijencije, u podužem poglavlju uz nekoliko potpoglavlja posvećuje analizi zanimanja doseljenika.

Zanimanje se doseljenika u većini slučajeva u matične knjige navodilo, a najviše je doseljenika vršilo službu slugu i sluškinja. Sluge i sluškinje u Puli imali su viši društveni slojevi poput providura, pretorskih kancelara, kapetana, nobila, liječnika, brijača, obrtnika i vlasnika plovila. Osim iz austrijske Istre, sloj slugu i sluškinja svoje je namještenje u Puli dobio došavši iz Venecije i okolice, slovenskih pokrajina i sjevernog Jadrana. Crkveno se osoblje koje se doselilo u Pulu s habsburških posjeda spominje u vrlo malom broju, a broj je doseljenih obrtnika i njihovih obitelji u maticama veći, pa se za obrtničku proizvodnju može reći da je bila vrlo razvijena. Iz razloga što nema mnogo povijesnih izvora za poznavanje obrta u Puli novome vijeku, ovi su podaci od osobitog značenja. Autor navodi da izvješća mletačkih rektora koji su u Puli obnašali svoju dužnost navode nedostatak pojedinih specijaliziranih zanimanja, pa su se obrtnici često u grad naseljavali po nalogu Senata. Nazočnost je obrtnika u Puli bila veća u pojedinim razdobljima, primjerice, tijekom Uskočkog rata (1615.-1618.), Rata za španjolsko nasljeđe (1700.-1714.) i tijekom dolaska Napoleonovih vojnika 1797., kad su se u kratkom razdoblju trebale sagraditi ili renovirati gradske utvrde. Pulski obrtnici najčešće su potjecali iz Furlanije ili Veneta i najbrojniji su u Puli bili 60-ih godina XVII. stoljeća, dok su obrtnici iz austrijske Istre prisutni kroz čitavo istraženo razdoblje, a najbrojniji među njima bili su kapetani, odnosno vlasnici lađa. Među ostalim se radnim osobljem Pule može spomenuti vojno osoblje, iako je manji dio njih došao s područja austrijske Istre, a veći s Apeninskog poluotoka. Zanimanje se ratara i stočara spominje samo posredno, naime, novi stanovnici, u izvorima nazvani *habitanti nuovi*, došljaci su kojima je bila namijenjena uloga vezana uz rad na zemlji i s domaćim životinjama, a prema državnim su zakonima bili oslobođeni svih vrsta davanja i tlake. Oni se u proučenim matičnim knjigama spominju tek nekoliko puta u matičnim knjigama umrlih za mjesto Pićan.

Jedno od poglavlja posvećeno je matičnim knjigama vjenčanih i načinu sklapanja braka u Puli, gdje se spominje brak *na pulski način* (*more polesano*) ali i *brak na mletački način* (*alla venetiana*). Bertoša objašnjava da je u prvom slučaju to lokalni naziv za brak *na istarski način* ili tzv. *brak brata i sestre* u kojemu se posebno regulira način upravljanja nad donesenom, naslijeđenom i stečenom imovinom, što pretpostavlja da vlasništvo prije braka ostaje i dalje odvojeno, a upravljanje imovinom zajedničko. U braku *na mletački način* žena je bila kućanica i vlasnica samo svojega miraza, a nakon muževe smrti morala je napustiti muževu kuću u roku od jedne godine i jednoga dana. Sljedeća poglavlja spominju podatke vezane uz vjenčanja na neuobičajenom mjestu, veću dobnu razliku između supružnika, primjere krvnog srodstva između supružnika, porođaje u kasnijoj ženinoj dobi te postojanje i upis nezakonite djece u matice. Što se posljednjega tiče, autor tvrdi da se po maticama krštenih i umrlih vidi da je za neka mjesta iz austrijske Istre broj ovakve djece bio veći, dok se uz neka naselja nezakonita djeca uopće ne spominju. Postotak je djece rođene izvan braka u Puli tijekom godina varirao, a u prvoj polovici XVII. stoljeća iznosio je čak 30%. Bertoša spominje zanimljivost jednog upisa nezakonitog djeteta iz Gračišća u knjigu krštenih kod kojega je u posebnu bilješku ispod teksta upisivač dodao da će dijete biti ozakonjeno budućim sklapanjem braka njegovih roditelja, što se po uvidu u matičnu knjigu vjenčanih, nešto manje od godinu dana kasnije, i dogodilo. Autor zatim piše o primjerima krštenja obavljenog kod kuće, primjerima dugovječnih žitelja, bolesti i upisanim uzrocima smrti. Kod brojnih je osoba u maticama umrlih navedeno od kojih su bolesti umrli, ali to valja razlikovati

od bolesti od koje su za života bolovali, a treba uzeti u obzir i da su zbog nedostatka liječnika i moguće osobne procjene nekvalificiranog upisivača dijagnoze uzroka smrti mogle biti potpuno netočne. Autor zatim navodi spomen iznenadne smrti, smrti od gladi, ubojstva i smaknuća, tj. postojanje i ponašanje marginalnih skupina istarskoga društva, neobične smrti, smrti u dječjoj dobi, smrti izvan vlastite kuće i besplatne ukope.

U posljednjem poglavlju Bertoša navodi da su austrijske vlasti od početka XVI. stoljeća počele provoditi intenzivniju kolonizaciju područja Istre pod svojom vlašću te je na taj način došlo do jačanja hrvatskog etničkog elementa na tom prostoru, posebice na seoskom dijelu. Iz različitih se novovjekovnih dokumenata uočavaju nova doseljenička prezimena koja su uglavnom bila hrvatskog podrijetla, a za proučavano razdoblje Bertoša došao je do podatka da hrvatska prezimena doseljenika iz habsburške Istre u Pulu čine oko 78 % od svih upisanih prezimena. Ovaj je podatak vrijedan za povjesničare kasnijih razdoblja koji se bave demografskom, socijalnom, političkom, vojnom i ostalom povijesti Pule i Puljštine.

Knjiga je obogaćena zemljovidima, crtežima raznih naselja, kao i originalnim, autorovim fotografijama mjesta i raznih znamenitih građevina određenih naselja te preslikama dokumenata vezanih uz predstavljene podatke. Tri priloga na koncu knjige daju detaljniji uvid u izvore o temi. Nakon priloga u knjizi slijedi popis bilježaka, popis korištenih izvora i literature, sažeci na talijanskom, engleskom i njemačkom jeziku, *index locorum*, *index nominum*, *index rerum et notionum*, bilješka o piscu i sadržaj.

Monografija Slavena Bertoše *Migracije prema Puli: primjer austrijske Istre u novom vijeku* vrijedna je povijesna knjiga koja na temelju analiziranih matičnih knjiga – pohranjenih u Državnom arhivu u Pazinu – svjedoči o intenzivnim i kontinuiranim migracijskim vezama između dva politički odijeljena područja u Istri u novom vijeku, a istovremeno donosi niz podataka o doseljenicima koji su bili važni za pulsku i istarsku socijalnu, zdravstvenu, demografsku i političku povijest, kao i povijest svakodnevice.

Iva Milovan Delić

Mirna Zeman, *Reise zu den „Illyriern“: Kroatien-Stereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740-1809)*, Oldenbourg Verlag, München 2013, 376 str.

Doktorska disertacija Mirne Zeman, obranjena 2009. na Sveučilištu u Paderbornu, gdje je godinu dana kasnije i nagrađena, ove je, 2013, svjetlo dana ugledala i kao knjiga, u izdanju minhenškog Oldenbourga. *Reise zu den „Illyriern“: Kroatien-Stereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740-1809)* tematizira predodžbe autorâ na njemačkom jeziku o, kako autorica kaže na početku uvoda („Einleitung“, str. 11-38), „kroatischen/dalmatinischen/slawonischen Fremde“ (str. 12); predodžbi koje su ti autori kreirali bilo uslijed neposrednih susreta s tzv. Trojednom Kraljevinom i njenim stanovništvom, bilo intertekstualno u užem smislu – iz naslonjača. Pritom je subdisciplinarno-konceptualni okvir obuhvaćanja teme – čemu ćemo se na odgovarajućem mjestu još vratiti, ali ga i uvodno naznačavamo – historijsko-imagološki, korrespondentan s autoričinom „prirodnom vokacijom“ (diplomirala je komparativnu književnost i germanistiku u Zagrebu, a predmetima se svog znanstvenog rada bavi iz perspektive, sažmimo to tako, sociohistorijski impostirane kulturne teorije).

Početna poglavlja – spomenuti „Einleitung“ te „Imagothemen“ (39-83) – postavljaju teorijsko-konceptualni koordinatni sustav rada. Prvih 40-ak stranica upoznaje nas s onodobnim kon-

ceptom putovanja, obilježenog izrazitim egzoticizmom i autoritativnošću onoga koji o putovanju pripovijeda. Nadalje, upoznajemo „historischen Territorien Kroatiens“ (13) kao podlogu na kojoj se, iz očista pisaca na njemačkom, konstruira specifični „Grenz-Orientalismus“ (13); kao podlogu koja diskurzivno i simbolički figurira kao „noch ganz incognita Terra austriaca“ (14), empirijski pak, u dugom trajanju, biva usko povezana s austrijskom državom. U tom smislu, Zeman hrvatski povijesni prostor definira kao „Relative Fremdheit“ (42), „stražnje dvorište“ Monarhije, na koje je ipak, „mit kolonialen Impetus“ (14), projicirana funkcija necivilizirane divljine čiji su potencijali potrebiti civilizatorskog dodira – u biti različitih fukoovskih „Techniken der Gouvernamentalität“ (14) – prosvijećene matice. Ovaj proces autorica opisuje pasusom „zalutalim“ u kasniji dio teksta (279): „...die Staatskundler durch ihre Naturmensch-Exzerpte der Habsburgermonarchie eine Art 'innere Kolonie' mit eigenen 'Wilden' verschafften, machten sie einerseits die einheimische Landeskunde interessanter, andererseits setzen sie dadurch den eigenen Staat auf der diskursiven Ebene mit den europäischen Kolonialstaaten gleich.“ U vrlo slobodnom prijevodu, kakva bi to bila sila kad ne bi imala svoj „Orijent“, pa makar on počinjao, kako je rekao Metternich, na Landstraße? Međutim, od zavodljivosti opće orijentalističke sheme à la Said, Zeman se distancira, postavljaajući sljedeća pitanja: kojim je pojmovima u ono vrijeme označavano stanovništvo Hrvatske, Dalmacije i Slavonije? Koga su točno opisivali tadašnji „Identity Labels“ (21)? Koje su kolektivne pripadnosti naznačavali? Tražeći odgovore, analizu smješta u okvir hrvatskog povijesnog prostora koji, u duhu *Triplex Confinium* paradigme, promatra kao heterotopiju, prostor liminalnosti u kulturnom, povijesnom, klimatskom i inim pogledima (27). O „metaforičnosti“ Hrvatske zasad toliko. Red je na imagotemama.

Potonjim terminom, po uzoru na Małgorzatu Świdarsku, Zeman označava tematske i kompozicijske komplekse koji u literarnom tekstu označavaju alteritet, a zahvalniji su za obradu od imagama jer su obuhvatniji, lakše povezivi s kontekstom. U njemačkim tekstovima o „ilirskoj“ divljini autorica uočava sljedeće imagoteme – praktički moduse mitologiziranja, u ovom slučaju, habsburške jugoistočne periferije, aplicirane s obzirom na to koga se opisuje, tj. tko opisuje: ratničku (*Martialisches Imagothema*, 43-60), ilirsku (*das illyrische Imagothema*, 61-63), poetičnu (*das poetische I.*, 63-69) i egzoticiističku (*das egzotistische I.*, 69-73, na koju se nadovezuje odjeljak o morlakizmu). Prva reproducira priču o brutalnim ratnicima s „predziđa kršćanstva“, koje se u tom kontekstu, mimo ikakvih etničkih konotacija, običavalo označavati pojmom „Hrvat“; druga slijedi u humanizmu uspostavljenju klasifikaciju koja, onkraj političkih, konfesionalnih i sličnih podjela, južnoslavenski prostor definira kao Iliriju; treća i četvrta su srodne, i tiču se „otkrića“ narodne poezije i epike u 18. st., koju prakticiraju indolentni, ali moralno čisti „plemeniti divljaci“.

Deset tekstualnih izvješća koje autorica potom obrađuje tematiziraju iskustva koja su nosioci različitih statusa i motiva uobličili u žanrovski različite pisane forme, kompilirajući i varirajući u njima spomenute imagotematske momente. Stoga je treća, središnja cjelina studije – „Reise- und Augenzeugenberichte“ (84-255) – podijeljena na niz većih potpoglavlja, od kojih svako problematizira neki vid stereotipnih hetero- i auto-predodžbi autorâ na njemačkom jeziku. Tako, službeno anonimni autor ogleđa *Von und aus Kroatien* (Beč, 1782) iz potpoglavlja „Reisen und Gouvernamentalität“ (84-102) slijedi karakterološki obrazac svojstven suvremenim administrativno-statističkim spisima (Zeman govori o „interdiskurzivnoj performativnosti 'des Naturmensch-Sterotyps'“, navodeći i H. Rödlicha te F. W. von Taubea kao primjere; str. 92). U jednu ruku, lokalno stanovništvo – *Anonymus* ih ne naziva čak ni Ličanima, nego naprosto „narodom“, „stanovnicima“ i sl., uz dvije opaske o „ilirskom duhu“ (100) – odlikuju slobodo-

ljubivost i hrabrost. No u drugu, lijenost i ratobornost ovih „europskih indijanaca“ (97) vape za oplemenjujućim dodirima civilizacije.

Za razliku od ove, standardne prosvjetiteljsko-orijentalističke perspektive, ona Nikolausa Ernsta Kleemanna, trgovca i carskog izvjestitelja s tranzitnih ruta Podunavlja i Krima, kojeg susrećemo u potpoglavlju „Reisen und Wirtschaftspolitik“ (102-124), zanimljivija je i višestruko indikativnija, zato što se, iako pošteđena patetike prosvjetiteljskog sustava znanja i vrijednosti, suočena s potrebom da riješi i racionalizira praktične, životne probleme, tim sustavom ipak rukovodi. Kleemannovu ojađenost zbog gubitka dobara i novca, kakav mu nije priuštila, kaže, nijedna morska oluja, ali zato jest riječni put od Zemuna do Karlovca, dodatno pojačavaju „liederlichen Kerle“ s kojima putuje, lijeni „kroatischen Kanaillen“ koji, bez obzira na visinu nadnice, ne pristaju na rad sve dok im glad ne proviri iz očiju, te općenito „kojekakva fukara“ („allerley Gesindel“) među stanovnicima Ugarske, Slavonije, Vlaške i Hrvatske, gdje čovjek, zaključuje Kleemann, nikad neće ispasti pregrub („niemals zu grob seyn kann“; str. 114-117). S druge strane, njegov je diskurz i tržišno motiviran – u trenutku objave *Briffen über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien und Kroatien*, 1783, pisanima „auf einer Reise in diesen Ländern, im Jahr 1773“ (106), slični su putnički ogledi već doživjeli prijevode na niz europskih jezika (110). Dakle, ono što Kleemannovim primjerom Zeman implicira, jest proces „kruženja“ stereotipâ između teksta i konteksta, između fikcije koja postaje ishodišna zbiljskim postupcima koji, često neuspjeli upravo zbog ravnjanja prema fikcionalnim (stereotipnim) regulativama, povratno osnažuju uspostavljenu stereotipnu konvenciju, uzduž i poprijeko semiosfere.

A disciplina koju će čovjek današnjice smatrati uvelike sazdanom na stereotipima (ali tako to ide, pamet je uvijek naknadna) bila je i tzv. *Naturgeschichte*, kojom je prosvjetiteljski um nastojao taksonomijski objediniti i klasificirati različite prirodne i društvene pojave. Tako potpoglavlje „Reisen und Naturgeschichte“ (124-154) donosi slučaj Balthasara Hacqueta, dvorskog geologa, koji u jednom pismu iz 1776. opisuje godinu ranije proživljeno putovanje Savom do Zemuna (128-129). Suprotno Kleemannu, Hacquet svoje „Ilire“, pripadnike, kako smatra, ilirsko-azijskih zajednica jezika i običaja, promatra prema afirmativnom, rusooovskom obrascu „plemenitog divljaka“. Stoga se na ovom pismu – koje je 1778. Fortis dao prevesti na talijanski (129), inkorporirajući ga u opći morlakistički trend – nećemo odviše zadržavati. Hitamo na „Kaiserreisen“ (154-176), dio rada u kojem Zeman problematizira inspeksijska putovanja Josipa II duž hrvatsko-slavonskih krajina. Slično kao i kod Kleemanna, društvena funkcija i u slučaju Josipa II uvjetuje povjesničaru interesantnu perspektivu. S jedne strane, car se uoči svakog putovanja informira o krajevima koje će pohoditi. No, prema Zeman, njegove putničke impresije ne odišu baš onom „interdiskurzivnom performativnošću“ stereotipâ, jer mu funkcija i habitus nalažu da prostor koji posjećuje vidi u svjetlu u kojem ga se ovaj ponajprije i tiče – kao „eine große Kaserne“ (168). Bilješke su mu ispunjene prozaičnim atributima poput „loše“, „nepoštено“, „neuredno“, „zanemareno“ itd. (165), kao što su prozaični i termini kojima on označava kolektive s kojima se susreće: „Leute“, „Gränitzer“, „Liccaner“, „Sclavonier“ (171-172). „Hrvati“? Prema Zeman, Josip ih spominje jednom, u pismu iz 1771, u kojem navodi: „J'ai été assez content des troupes, et surtout des Croates“ (171). Toliko o smislenosti etničkog kodiranja dihotomije „deutsche-kroatisch“, koje današnji čitatelj nerijetko poduzima – većinu su u trupama „des Croates“ vjerojatno činili pravoslavni krajišnici; Josip II je pak bio takav nesmiljeni germanizator da je komunicirao na francuskom.

Primjeri sličnog poimanja etnije očituju se i u potpoglavlju „Kroatien und das Litorale aus der Sicht zweier 'Hungari'“ (177-201). Kao što je poznato, slom apsolutizma 1790/1. ujedno

znači i početak emancipacije ugarskog plemićkog staleža, koja će se s vremenom profilirati u mađarski nacionalni pokret. Pripadnik tog plemstva, koje je sve zemlje sv. Stjepana, sa svim njihovim različitostima, percipiralo kao *Vaterland* – Zeman ističe upravo to da oni, svim „Sprachenstreitigkeiten“ usprkos, o Ugarskoj pišu na njemačkom, izražavajući time patriotizam zasnovan ne na pripadnosti jeziku ili etniji, nego kruni i staleškom interesu (181, 185) – bio je i Stephan von Köröskényi. Feudalac srednjeg ranga iz Vinice, najvjerojatnije je autor članka „Rapsodische Bemerkungen über Kroatien“ (Pešta, 1802). Kako ističe, tekstom reagira na iskrivljene predodžbe koje o njegovoj domovini vladaju već u Grazu (ozlojedit će ga, npr., to što je *Enciklopedija* mađarski svrstala u grupu slavenskih jezika; str. 186). Slika „Hrvata“ koju konstruira prikazuje radišnog i veselog seljaka, sklona vinu i punog dosjetki, odanog, ali ne i servilnog. Danas bi njeni referenti bili stanovnici sjeverozapadne Hrvatske, što ukazuje na prostor Köröskényjevih „Hrvata“ – stalešku „Hrvatsku“. Jasno, njemu zagorski muži trebaju tek kao objekt prosvjetiteljskog diskurza, te on o njima piše u trećem licu, bez pozicioniranja unutar „mi“ grupe. Potonje, kaže Zeman, čini samo pri opisivanju salonskog života ugarske plemenitaške inteligencije i njenih kulturnih stremjenja, za koja drži da su na razini ostalih kultiviranih dijelova Europe, stoljetnom krvarenju na njenim granicama unatoč (u tom smislu, Köröskény se identificira s kolektivom tzv. *Heldenvolka*, „junačkog naroda“). U svemu, on poimence ističe tek nekolicinu „Größen des Vaterlandes“ (190), među njima Nikolu Škrleca i Maksimilijana Vrhovca. Ono što nam, dakle, lijepo pokazuje, a što nam udžbeničko, servilno naličje naše historiografije uporno prešućuje (da bi potom po fakultetskim predavanjima njeno veleučeno lice pokušavalo demistificirati ono što je prethodno pomoglo mitologizirati) jest da je onodobno eventualno hrvatstvo naših „dičnih muževa“ bilo umanjena verzija, odnosno komponenta šireg ugarskog patriotizma i njegove borbe za „konzervativnu modernizaciju“ zemalja pod krunom sv. Stjepana; da je zapravo, da tako kažemo, bilo instrument bijega od društvenog statusa koji je konotirao postojeći pojam hrvatstva/ugarstva. Odnosno, ako bismo označavali u duhu naslovne dihotomije M. Zeman, mogli bismo reći da podvođenje pod alteritet nije bilo suđeno tek neukima s imperijalne granice: u određenom kontekstu i kôdu komunikacijske situacije, npr. u odnosu spram „Beča“ i „Pariza“, sva bi se ta naša zemaljska vlastela – i tu očito imamo posla s dugim trajanjem – strukturno našla pod etiketom „ilirske“ i „šljivarske“. Ganjajući „genij nacije“, ona je u biti ganjala sociokulturni i ekonomski kapital radi bijega iz imaginativnog i stvarnog stanja provincije.

Na drukčije zaključke navodi spis *Über das Ungrische Küstenland. In Briefen* (1805) Vincenza Batthyányja, magnata i visokog dužnosnika u upravi tzv. *Litorale Hungarico*, područja od Rijeke do Vinodola, 1791. izravno pripojenog užoj Ugarskoj. On je, kao velikaš, svoje kapitalne očito već bio stekao, te nije morao strahovati da bi ga mogao zahvatiti onaj klemanovski označitelj „kojekakve fukare“. Njegov patriotizam ne uparuje „Ugarsku“ i „Hrvatsku“ kao pojmove koji pretendiraju na članstvo u europskome klubu; njegova je „Ugarska“ već ondje, da bi *al pari* sa svojim „deutschen Brüder“ (194) eksploatirala luke i prometnice, da bi trgovala i proizvodila, da bi se širila prema Dalmaciji i Bosni (199). Što se domaćeg stanovništva tiče, Batthyány za njegovo poimanje dovoljno preciznom smatra sintagmu „ein slavisch redendes Volk“ (uz iznimku „Walachen“, koji servisiraju promet *Karolinom*), (196). Ni o kakvim „Hrvatima“, „Liburnima“ ili „Ilirima“, navodi Zeman, u njegovu diskurzu nema ni riječi. Čini se da sve dok ne uđu u polje njegovih poslovnih interesa, kao što je to slučaj s goranskim kirijašima, „Vlasima“, Batthyány ne osjeća potrebu za njihovim imenovanjem.

„Kriegreise eines Hessen. ‘Vermietet’ nach Kroatien“ (201-222) potpoglavlje je u kojem Zeman analizira perspektivu Johanna Christiana Bornagiusa, svećenika u pratnji britanskih pla-

ćenika iz čuvenog hesendarmštatskog kontingenta (202), kojeg je rat 1796/7. doveo u Trst, a zatim u povlačenju pred Francuzima i u Rijeku te Karlovac. Literarni ishod ovog pohoda bit će *Rubepunkte auf meinen Reise durch das Salzburgerische, Kärnten, Krain, das Littorale und Kroati-en* (1806). Nakon što je u tršćanskim kavanama proživio „angenehmste Periode“ seines lebens“ (210), idući prema istoku autorovo se raspoloženje postojano urušava. Razočarava ga Rijeka, u kojoj je očekivao „zweites Triest zu erblicken“ (211), razočaravaju ga bijedna sela uz *Karolinu* (208), razočarava ga tmurni Karlovac (212), u kojem je proveo nekoliko mjeseci u svejednakoj „jedem-pijem-čitam-spavam“ monotoniji, te po jeftinim, ali neurednim i halabukom „Hrvata“ ispunjenim krčmama. Već nakon prvih prijevoja iznad Trsta, Bornagius počinje „primjećivati“ da sve postaje osorno i pusto, a ljudi da postupno poprimaju karakter „Hrvata“. Pod potonjima podrazumijeva svo stanovništvo, i Provincijala i Vojne krajine. Za njega, ono je ujedinjeno osnovnim crtama svoga karaktera – putenošću i sklonošću piću, vjerskom indoktriniranošću i nepismenošću. Na čelu stanovnikâ Provincijala Bornagius iščitava („von seiner Stirne abliest“, 217) osjećaj beznadne, feudalne podjarmljenosti, dok epizoda pljačkanja Rijeke 1797. od strane krajiških trupa učvršćuje njegov stav o bešćutnoj soldateski s granice. Kod Bornagiusa valja istaknuti još dva detalja: prvo, on svoje primjedbe konstruira u semantičkom polju opreke protestantizam – katoličanstvo, u kojem potonjim uokviruje sva karakterno suspektna obilježja domaćih ljudi duž *Karoline* (uz nju, dakle, on vidi katolike – zacijelo te iste ljude Batthyány naziva Vlasima). Drugo, iskaz temelji na onom što je „wirklich bereiŕt und beobachtet“ (215), uslijed čega njegov tekst, premda diskurzivno ne izbija iz začaranog kruga stereotipâ, postaje vrijednim izvorom različitih podataka.

Je li Joseph Georg Widemann bio „Ein erster Tourist?“ (222-244). Bio on ili ne bio autor teksta *Streifzüge an Istriens Küsten* (1801), radi se o uratku pripadnika kruga bečkih intelektualaca. Zajedno s tri Nijemca i jednim Englezom, „Neugierigreisende“ (228) iz Trsta isplovljava prema Puli. Ako bi se u slučaju Bornagiusa moglo reći „prilika čini turista“, za Widemannova bi pripovjedača vrijedilo „turist stvara priliku“. On kao da svaki detalj koristi za očitu fabulaciju. Primjerice, kad ih u jednom trenutku Englez napusti zbog morske bolesti, pripovjedač, očekujući da će preostali na kopnu biti podvrgnuti karanteni jer im nedostaje jedan putnik, kliče: „Neue Verwicklung!“ (228). Njegovo putovanje ujedno je i literarno – oprimjeruje približavanje vrste putničkog izvještaja potpuno fikcionalnoj, gotovo avanturističkoj formi. No što se krije iza ove upadljive fikcionalizacije? Na tragu M. Despot i D. Dude, Zeman se pita: zar je tek tako, u veoma nestabilno vrijeme i na veoma nestabilnom prostoru, bilo moguće poduzimati spontana turistička putovanja? Odgovor ocrtava sparivanjem opisa mletačkog rituala „vjenčanja s morem“, za koji navodi da Widemann na drugom mjestu „prevodi“ u „österreichisch-hegemonialen Narrativ“ (235), s pripovjedačevim stavovima o istarskim resursima koji kao da neiskorišteni od strane lijenih Istrijana (s odmicanjem teksta zamire i pripovjedačevo razlikovanje Talijanâ i Ilirâ), čekaju da ih oslobode „deutsche Hände“ (238). Fikcionalizacija naglašava funkciju Widemanna-pripovjedača, koji pak maskira Widemanna-agenta.

Ovaj će nam horizont zvanično samosvrhovitog, te praktički literarno prikazanog putovanja, nagovijestiti bitne naglaske četvrte cjeline studije. Ali prije nje spomenimo skup ilustracija, fotografija i karata, na str. 245-255, koji na svoj način dočarava u tekstu razmatrane probleme. Među sugestivnijim slikovnim materijalom su, npr., suvremena vinjeta koja egzotični alteritet dočarava ilustracijama Morlakinje, Napolitanke, Kineza i Dalmatinca (247), ili pak karta putovanja Josipa II, čiji prostorni raspored i učestalost lijepo ocrtavaju doseg habsburških „unutar-

njih divljina“ (252). Stranom će čitatelju vjerojatno biti zanimljivi i kartografski prikazi Kleemannova, Hacquetsova, Widemannova i Bornagiusova putovanja (254-255).

U poglavlju „Armchair-Reisen durch Reiseberichte“ (256-303) autorica počinje u konceptualnom pogledu zatvarati krug, samim analiziranim primjerima podvlačeći uvodno postavljene probleme vezane uz (re)produkciju stereotipâ u putopisnim tekstovima, odnosno njihovo cirkuliranje i implikacije unutar općih diskurzivnih režima. Tako je prvo potpoglavlje ove cjeline naslovljeno „Ordnung des Wissens. Reiseberichte als Informatiofundgrube“ (256-282), a sadrži neku vrstu eksplicitne obrade problema koje ionako čitav tekst u najmanju ruku implicira. Radi se, jasno, o tome da su u 18. i početkom 19. st. putnici, iz razumljivih razloga, bili informatori prve klase, čiji su diskurzi imali izrazitu performativnu moć, u smislu da su *de facto* proizvodili ne samo javno mnijenje, nego su uvelike utjecali i na znanost, statistiku, politiku, karijere... Uglavnom, povodom ovog, već poodmaklog dijela studije, čitatelj ne može a da se ne zapita: „zar sam se borio s njemačkim, da bi me na kraju dočekaao francuski – *déjà vu?*“.

Duh negativističke *Imago Illyriorum*, koji je početkom 19. stoljeća sada već masovna kultura (pretpostavljamo, barem u slučaju jednog Beča) pustila iz boce baštinjene od generacije Fortisa, Hacqueta i von Taubea (271), kako bi fabricirala alteritet samozadovoljne buržoazije i povećala prođu, zapahnut će i policijskog komesara i statističara iz Lemberga (282), Josepha Rohrera (potpoglavlje: „Rangordnungen. Joseph Rohrer's Ethnographie der Slawen“, 282-293). Njegov *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie* (1804) donosi tvrdi orijentalistički diskurs. Važuci privredne resurse habsburškog slavenskog juga, odnosno potencijale njegovih *Naturmenschen* da postanu disciplinirani habsburški građani, Rohrer se pita: što bi s graničarskim ilirskim pukom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije bilo da u njega zahvaljujući austrijskoj disciplini nije unesen oštri vojnički karakter (289)?

Da ništa vrlo, sugerira nam junak sljedećeg potpoglavlja. Ono, kao što mu i naslov govori („Einordnung in die Rassentheorie“, 293-303) donosi još radikalniji slučaj, onaj götingenškog povjesničara i filozofa Cristopha Meinersa, koji je 1785. sročio prvu „znanstvenu“ rasnu teoriju na njemačkom (*Grundriß der Geschichte der Menschheit*). Pritom se, piše Zeman, u dokazivanju biološke različitosti i kulturne inferiornosti „der ‘Slawischen Race’“ nasuprot „Celtischen“, te „der ‘Slawischen Völker’“ nasuprot „Germanischen“, profesor poslužio radovima i opaskama spomenutog trojca Fortis – Hacquet – von Taube (295). Meinersov slučaj, sam po sebi notoran, u pogledu teksta M. Zeman otvara jedno bitno pitanje. Naime, autorica kako riječju (268-271), tako još više i kompozicijom studije, u čijem „finalu“ čitamo o providnim, orijentalističkim primjerima, kao da implicira postojanje stanovite „druge generacije“, koju obilježavaju putnici „iz naslonjača“ i radikalizirana diskurzivna reprodukcija *Imago Illyriorum*. Međutim, kao što vidimo, Meiners je svoju teoriju, i to pod okriljem ugledne institucije, iznio 1785, kao suvremenik trojice koju Zeman (pomalo iznenada) izdvaja. Što god bilo posrijedi, čini nam se da moment eventualne smjene „diskurzivnih generacija“ ostaje zamagljen zbog dva razloga. Prvi je izostanak socijalno-, ako ne i opće-historijske kontekstualizacije: npr., jer ne saznajemo ništa konkretno o stanju kulturne proizvodnje i potrošnje krajem 18. stoljeća, ne možemo sa sigurnošću ni zaključiti je li se diskurz radikalizirao, uvjetno rečeno, sam od sebe, ili ga je takvim učinila omasovljena kultura. Drugi je razlog izostanak detaljnijeg dijakronijskog prikaza (kon)tekstualne pitanje ilirskog imagema, u studiji svedenog na uvodne opaske o humanističkim korijenima i nešto Kirila Petkova. Tako u konačnici analiziranih sedamdesetak godina donekle ostaje, kao kakva izolirana pripovijest, visjeti u zraku, i to uz prizvuk linearnog, tragičkog razvoja od točke A (generacija onih koji su „Ilire“ stvarno vidjeli) prema točki B (generacija salonskih rasista).

Bez barem okvirnog uvida u širu vremensku dinamiku „ispod radara“ ostaju i kulturni tokovi unutar užeg perioda.

Na tragu bi se potonjih primjedbi imalo što kritički primijetiti i uz autoričine zaključne rekapitulacije („Schlussbetrachtungen“, 304-318). Zeman će i ovdje ponoviti: s obzirom na svu različitost autorskih habitusa i perspektiva, odnosno heterogenost posjećenih/razmatranih regija, heteropredodžbe se tematiziranih autora ne mogu podvesti „unter die einfache Formel eines Euroorientalismus subsumieren“, kao što se ni njihove autopredodžbe ne daju podvesti pod neku „monolitische ‘deutsch-österreichische’ Perspektive“ (317). U okviru ovog rada to bi i moglo biti točno jer uslijed spomenute dijakronijske nedorečenosti sva ta društvena, kulturna, etnička i motivacijska izdiferenciranost o kojoj je riječ, imagološki promatrana, naprosto „trči u mjestu“. Studija ne nudi parametre nekog referentnog, „nadležnog“ historijsko-diskurzivnog konteksta, s obzirom na koje bi se pozicioniralo deset obrađenih tekstova i njihovih pojedinačnih povijesti. Koncept imagotema, koji je najavljen kao glavno analitičko sredstvo, te se činilo da ima potencijala za odraditi gore spomenuti posao, zagubio se u bespućima imagotematski veoma hibridnih tekstova. Pogledajte kazalo pojmova (371): donekle uz iznimku ratničke, autorica imagoteme izrijekom navodi uvodno i zaključno, dakle u „proklamatornim“, a ne „primijenjenim“ dijelovima znanstvenog rada, u kojima bi se očekivala njihova dosljedna uporaba u svojstvu analitičkih parametara („tako-se-to-radi“ primjer pruža *Ilirizam prije ilirizma* Zrinke Blažević, studija slične tematike i konceptualno-analitičkog mehanizma, sačinjenog od 8 „ilirskih“ *toposa*).

Ako već izostaju koherentna književno- i socio-historijska supsumpcija (gdje je prva mogla biti utemeljena na intertekstualnoj dinamici i semantičkoj funkciji imagotema, a druga na dihotomiji subjekta, definiranog ne etnolingvalno, nego prema kompetenciji uporabe imagotema, naspram tog, znanja lišenog, objekta) – ne izostaje ona nacionalna. Zeman se, sukladno najavama, odlučuje na izazov („dieser Herausforderung versucht sich die vorliegende Studie zu stellen“) podvođenja pod „gesamtkroatische Perspektive“ (35). Uslijed te strategije, ostaje podvojena između dosljednog isticanja identitetske pluralnosti/situacionosti analiziranog prostora i njegovog stanovištva, koja, ovisno o perspektivi iskaznog subjekta, lebdi „zwischen seinen kleinräumigen, regionalen, sozialen, politischen, sprachlichen, ethnischen und supraethnischen Definitionen“ (315), s jedne strane, te jednako dosljedne primjene oznaka tipa „historischen Kroatien“, „Territorien Kroatiens“, „Karte Kroatien“ (usp. zemljovid na str. 35 i formulaciju kojom ga autorica označava), s druge strane. Naravno da je moguće – naposljetku, time se kao povjesničari i bavimo – „über einigende Momente in einem Gebiet, das sich heute mit dem des Nationalstaates Kroatien weitgehend deckt erzählen zu lassen“ (35), ali pritom opreza i „cijepljenosti“ od nedavne „nacional(ističke) renesanse“ – nikad dosta. Konkretno, ovdje se, prema našem mišljenju, radi o tome da je autorica eventualno prevladavši (vjerojatno podsvjesni) pragmatizam, naslovnim, imaginativnim „Illyriern“, kao znanstveno-eksplanatorni metaoznakačitelj umjesto „Kroatien-stereotype“, mogla ponuditi „südslawischen-Stereotype“, adekvatniji izraz čiji sadržaj zaista obuhvaća najveći dio onoga o čemu tekst govori. Jer povrh ove bazične etnolingvističke perspektive, bilo kakva društveno konstruirana „gesamt“, pa tako i „gesamtkroatische Perspektive“, na kraj našeg 18. st. nije primjenjiva (kamo sreće da jest – to bi značilo da ovo razdoblje svoje povijesti možemo opisivati i konceptom industrijske revolucije).

Problem je u tome što, iako se iz perspektive M. Zeman – koja analizira „Kroatien“ – može činiti drugačije, pojam „Hrvatska“ u suvremenoj lokalnoj svijesti i realnosti ne konotira pluralitet i liminalnost, nego nacionalnu, homogenu, prema svojim imanentnim kulturnim i etničkim varijetetima prilično netolerantnu, „našu“ državu. Ništa sadržajnijim on se ne predstavlja

ni globalno – kravata oko vrata Davora Šukera na „Mediteranu kakav je nekad bio“. Vraćeno na razinu studije M. Zeman, njena agenda i u tom smislu ispada podvojenom. S jedne strane – o čemu svjedoče i sadržaj iscrpnog popisa literature i izvorâ te indeksâ imena, mjesta i pojmova (319-376) – ona kulturnom krugu velikog europskog jezika predstavlja kako slojevitost i kompozitnost, kao temeljnu referenciju pojma „Kroatien“, tako i dostignuća i radove domaćih istraživača. No, s druge strane, u kontekstu autoričinih „Nation Branding“ istraživanja (v. odjeljak „Forschungsprojekt: Late Modern Hypes over Nations: Nation Branding“, na: <http://www.uni-paderborn.de/?id=78962>), teško je zamisliti „Kroatien“ oslobođenu uvriježenog stereotipiziranog kalupa – ta što ćemo onda kritički raščlanjivati? Ukratko, ples sa stereotipima, pa makar i kritički, uvijek je ples s vragom, dio njihova „kruženja u prirodi“.

Da ipak ne završimo stilom dociranja upućenijima od nas samih, zaključit ćemo uklatko: s komparativističkog stajališta, studija M. Zeman ostaje razapeta negdje između obilježjâ tradicionalne, društvom determinirane povijesti književnosti, pa čak i tzv. *Stoffgeschichte*, sklone širini a ne dubini, te, s druge strane, obilježjâ strukturalističke analize. No s obzirom na to da je suvremena domaća historiografija negdje na razini tradicionalne komparativistike, gore izrečeno ne znači da se radi o djelu kojem ne vrijedi posvetiti pažnju. Baš naprotiv, s historičarskog aspekta, *Putovanje k „Ilirima“* – nadamo se da prijevod, kako to kod nas često biva, nećemo dobiti s velikim zakašnjenjem – veoma je vrijedno djelo, bogato informacijama i polemički poticajno te, povrh svega, jedno od onih koja hrabro nastoje nadići uske disciplinarne ljuštore, tragajući za konceptom humanistike za naše doba, pa i po cijenu vlastite zaokruženosti.

Luka Jakopčić

Ellen Meiksins Wood, *Liberty and Property: A Social History of Western Political Thought from Renaissance to Enlightenment*, Verso Books, London – New York 2012, 336 str.

Ellen Meiksins Wood je jedna od najistaknutijih marksističkih političkih teoretičarki današnjice. Iz njezinog bogatog opusa stvorenog tijekom više od četrdeset godina proizašli su radovi koji obuhvaćaju izuzetno širok spektar tema. Osim brojnih radova posvećenih povijesti kapitalizma svakako bi trebalo izdvojiti oštru kritiku postmarksizma u knjizi *The Retreat from Class* za koju je 1988. nagrađena prestižnom nagradom *Isaac Deutscher*. No, nas će ovdje prije svega zanimati njezin historiografski rad koji u najvećoj mjeri možemo svrstati u okvir intelektualne historije. Posljednje dvije knjige, *Citizens to Lords: A Social History of Western Political Thought from Antiquity to the Middle Ages* (2008) i *Liberty and Property: A Social History of Western Political Thought from Renaissance to Enlightenment* (2012) dio su – zasad nedovršene – trilogije koja obrađuje zapadnu političku misao od antike do Francuske revolucije. Uz povjesničara Roberta Brennera, Wood je jedna od najistaknutijih predstavnica „političkog marksizma“. Iako se svrstava u okvir historijskog materijalizma, „politički marksizam“ dovodi u pitanje neke od njegovih osnovnih principa: poimanje povijesti kao sukcesivno izmjenjivanje načina proizvodnje te tumačenje povijesnih lomova kao određenih kontradikcijom između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.

U prvom poglavlju naslovljenom „Tranzicije“, Wood se bavi različitim ishodima raspada feudalnog sustava u Europi. Ugrubo govoreći, politička struktura srednjovjekovne Europe je prema Wood određena onim što ona naziva „parcelizacija suvereniteta“, odnosno sjedinjavanjem privatnog vlasništva i političke moći u rukama feudalaca. Raspadom ovoga sustava, nastaje

ju različite političke forme, a tek će specifična socijalna struktura ranonovovjekovne Engleske dovesti do rođenja kapitalizma. Jedna od bitnih inovacija „političkog marksizma“ je upravo u tome što početke kapitalizma premješta iz ranonovovjekovnih trgovačkih gradova na englesko selo. Iako će do masovne eksploatacije najamnog rada, što se često uzima kao glavni kriterij za karakteriziranje nekog društva kapitalističkim, doći tek u drugoj polovici 18. stoljeća, društveni vlasnički odnosi su u Engleskoj već u 16. i 17. stoljeću doživjeli fundamentalne promjene koje su vodile razvoju kapitalizma. Imperativ kompetitivne proizvodnje (na uvelike unificiranom nacionalnom tržištu) i stalnog uvećanja produktivnosti dovodio je sve veći broj ljudi do ovisnosti o uspjehu na tržištu za zadovoljenje svojih elementarnih životnih potreba. Protjerivanje seljaka sa zemlje od 16. stoljeća nadalje je najočitiiji izraz promjene dominantnog koncepta vlasništva, koje stoji u suprotnosti s francuskim slučajem, u kojem seljaci u najvećoj mjeri zadržavaju vlasništvo nad zemljom sve do 19. stoljeća. Tako će i socijalne borbe na selu u Engleskoj u 16. i 17. stoljeću biti vezane za očuvanje običajnih prava na zemlju, koja su ugrožena novim (kapitalističkim) konceptom vlasništva, dok će se u Francuskoj ticati visine poreza jer je dominantan model eksploatacije seljaštva i dalje državno oporezivanje. Drugim riječima, francuski seljak ostaje izložen predkapitalističkoj, političkoj eksploataciji, a engleski „čisto“ ekonomskoj eksploataciji određenoj pritiscima kompetitivnog tržišta.

Heterogenost političkih formi u ranonovovjekovnoj Europi rezultirala je uspostavljanjem vrlo raznolikih političkih diskursa. Na ovome mjestu se otkriva posebnost „socijalno-kontekstualnog“ pristupa E. M. Wood koji ju razlikuje od drugih pristupa unutar povijesti političke misli, prije svega od slavne kembridžske škole kojoj pripadaju intelektualni povjesničari poput Quentina Skinnera i J. G. A. Pococka. Iako su oba pristupa kontekstualna, Skinner i Pocock kao svoj kontekst uzimaju pojedine „diskurse“ ili „jezične situacije“, te ih ne zanimaju veliki društveni i ekonomski procesi koji su utjecali na ranonovovjekovnu političku misao. E. M. Wood, nasuprot tome, političke diskurse koje obrađuje umeće u kontekst socijalnih borbi u kojima su pojedini politički teoretičari, više ili manje, neposredno participirali. Ključna prednost ovakvoga pristupa se očituje u činjenici da su tokom ranog novoga vijeka iste političke ideje primjenjivane u različite, pa čak i potpuno oprečne svrhe, ovisno o konfiguraciji društvenih problema koje su pokušavale riješiti. Tako je, primjerice, Lutherova doktrina koja je strogo zahtijevala pokoravanje sekularnom autoritetu, u rukama njegovih radikalnih sljedbenika poput Thomasa Müntzera, iskorištena za pobunu, dok je primjerice Thomas Hobbes inzistirajući na prirodnoj jednakosti svih muškaraca, izgradio snažnu apologiju apsolutne monarhije. Struktura knjige je također određena ovakvim pristupom pa se tako u odvojenim poglavljima obrađuju talijanski gradovi-države, reformacija, nizozemska trgovačka republika, francuski apsolutizam i Engleska revolucija. Posljednje poglavlje je posvećeno odnosu prosvjetiteljstva i kapitalizma s ciljem artikulacije alternativnog koncepta modernosti.

Najveći prostor u knjizi je posvećen razmatranju i razlikovanju socijalnih konteksta apsolutističke Francuske i sedamnaestostoljetne Engleske u kojoj se javlja nova društvena struktura, bez historijskog presedana, koju Wood, kao i ostali pripadnici političkog marksizma, naziva agrarnim kapitalizmom. Francuski apsolutizam, usprkos svim centralizatorskim naporima, nikada nije uspio u potpunosti dokinuti političku fragmentiranost zemlje. Tradicionalne strukture moći su nastavile supostojati s kraljevskom vlašću, zadržavši određene političke funkcije. To je značilo da se centralna vlast nadmetala s različitim „konkurentskim jurisdikcijama“ (*competing jurisdictions*), te je (feudalno) naslijede „parceliziranih suvereniteta“ nastavilo oblikovati francusku političku teoriju sve do revolucije. Ključno političko pitanje je bilo je li monarh tek jedna

od „konkurentskih jurisdikcija“ ili je nadređen svima ostalima. Sustav ekstrakcije viška rada je i dalje bio baziran na izvanekonomskoj moći, što je značilo da je vladajuća klasa ekonomski ovisila o privilegijama različitih jurisdikcijskih ovlasti ili o pristupu javnoj službi. S bujanjem aparata apsolutističke države, javne službe postaju sve važnije sredstvo privatne aproprijacije. U svakom slučaju, vladajuća klasa u francuskom apsolutizmu ostaje potpuno ovisna o političkim privilegijama kao temeljnom mehanizmu stjecanja bogatstva.

Unutar ovakvog socijalnog konteksta se u drugoj polovici 16. stoljeća događaju religijski ratovi, tokom kojih će od strane hugenotskih teoretičara biti oblikovana ideja narodnog suvereniteta. Ideja prema kojoj kraljev autoritet proizlazi iz naroda na temelju ugovora, a eventualno kraljevo kršenje ugovora opravdava pobunu, zasigurno jest novost unutar zapadne političke teorije. No, Wood ističe kako hugenotska doktrina narodnog suvereniteta nipošto nije vezana za demokratska prava običnih građana, već za obranu starih feudalnih privilegija nasuprot centralizatorskoj državi. Pravo na pobunu ostaje isključivo vezano za javnu funkciju nižih instanci vlasti. Wood zaključuje: „Dok su takve ideje mogle – i ponekad jesu – biti prilagođene za radikalnije svrhe, borba između monarhije i nižih instanci vlasti je imala više zajedničkog sa srednjovjekovnim sukobima oko jurisdikcije nego s modernim demokratskim borbama za narodni suverenitet (...).“ (str. 159). Upravo zbog toga, Wood odbacuje tezu prema kojoj hugenotska doktrina narodnog suvereniteta predstavlja ključnu prijelomnicu u razvoju modernog konstitucionalizma. Hugenotska obrana političkog autoriteta nižih instanci vlasti počiva na istim principima na kojima su različiti kraljevi odavno branili svoj autoritet od prijetnje careva ili papa. U oba slučaja, narod ostaje u potpunosti lišen participacije u političkoj borbi.

Jean Bodin se suočava s istim političkim problemima Francuske 16. stoljeća, ali nasuprot hugenotskom konstitucionalizmu on razvija teoriju suvereniteta s ciljem obrane kraljeva autoriteta. Bodin polazi od razdvajanja forme države i forme upravljanja. Inzistira na nedjeljivosti suvereniteta, iako upravljanje može biti aristokratsko ili demokratsko. Wood ističe da je koncept dijeljenog suvereniteta bilo lakše razviti tamo gdje podijeljenost i parceliziranost nisu bile esencijalne značajke političkog života, dakle u Engleskoj. Upravo zbog toga, Bodinovo inzistiranje na nedjeljivom suverenitetu treba shvatiti kao argument u prilog ograničavanju autonomne moći plemstva i njihova „parcijalnog suvereniteta“.

Usprikos svim turbulencijama kroz koje će Francuska proći tijekom vladavine Luja XIV, ključni politički problemi će u 18. stoljeću ostati vezani za ista pitanja na koja je odgovarao Bodin u 16. stoljeću. Politička podjela je i dalje bila određena sličnim linijama razgraničenja. Nedjeljivom suverenitetu utjelovljenom u osobi monarha i njegovoj neograničenoj moći suprotstavljali su se branitelji autonomne moći plemstva i tradicionalnih struktura moći. Iako se smatra odgovornim za oblikovanje moderne trodiobe vlasti kakvu će implementirati američki ustav, slavni Montesquieu će također svoju političku filozofiju razviti u ovom kontekstu. Montesquieu je označavan na najrazličitije moguće načine, od „apostola reakcije do predanog republikanca“ (str. 174). On zasigurno nije bio protivnik monarhije, ali je smatrao da njezina vladavina treba biti ograničena uspostavljenim zakonima. Takvo ograničenje monarhije, prema Montesquieu, može biti osigurano jedino postojanjem tijela srednje razine moći (*intermediate bodies*) koja on locira u provincijskim „parlamentima“ (*parlements*). „Parlamenti“ nastaju kao produžetak kraljeve vlasti u provincijama, ali kako se položaj u njima mogao kupovati i bio je nasljedan, oni postaju konkurentska instancija političke moći. Zbog toga, Luj XIV. raspušta „parlamente“ koji se u očima javnosti uspijevaju prikazati kao zaštitnici francuskih sloboda nasuprot autokratskoj vladavini, usprkos činjenici da se zapravo radilo o sukobu kralja i kvazifeudalne oligarhije. Wood

naglašava da treba biti oprezan pri karakteriziranju Montesquiea kao liberala, usprkos njegovim progresivnim prijedlozima za reformu pravnog sustava. Usprkos svemu „on i dalje identificira slobodu s očuvanjem autonomne moći plemstva i tradicionalnih političkih struktura“, što znači da i dalje ostaje čvrsto vezan za političku strukturu apsolutističke Francuske određenu neprekidnom borbom za političku (istovremeno i ekonomsku) moć između različitih instancija političke moći.

Specifičnosti socijalnog konteksta francuskog apsolutizma postat će jasnije kada ih razmotrimo u komparaciji sa socijalnim borbama koje je proizveo engleski agrarni kapitalizam u 17. stoljeću. Engleska je u okviru Europe već u 16. stoljeću predstavljala iznimku stupnjem političke integriranosti u centralnoj državi, s jedinstvenim nacionalnim parlamentom i jedinstvenim pravnim sustavom. Partnerstvo monarhije i ekonomske elite je simbolizirala fraza „kralj u parlamentu“, koja je opisivala specifičnu strukturu engleskog političkog života. Iako ta suradnja nije tekla bez trzavica, kako će pokazati nastojanja Stuarta u 17. stoljeću za uvođenjem apsolutizma kontinentalnog tipa, ovakva politička struktura je u suštoj suprotnosti s francuskim fragmentiranim predstavničkim tijelima i aristokracijom koja se bori za zadržavanje svoje autonomne političke moći nasuprot državi. U Engleskoj, aristokracija je ustupila državi svoju tradicionalnu represivnu moć, a zauzvrat je dobila zaštitu svoga vlasništva nad zemljom, a time i osiguranje pristupa „čisto“ ekonomskim mehanizmima eksploatacije.

Autoritativna vladavina Charlesa I. je proizvela izrazito heterogenu koaliciju snaga koje će se u građanskom ratu tokom 1640-ih boriti na strani parlamenta. Parlament je prije svega bio političko predstavništvo engleske posjedničke klase, jer su izborni propisi uskraćivali pravo glasa najvećem dijelu stanovništva. Ipak, u sukobu s Charlesovim apsolutizmom plemstvo je bilo prisiljeno tražiti saveznike među širim narodnim masama, stoga je imovinski cenzus postupno smanjivan, a glasačko pravo proširivano. Usprkos tome, parlamentarni vođe su neskloni pozivati se na doktrinu narodnog suvereniteta kako bi osporili Charlesov legitimitet. Oni ne govore o pravu naroda na pobunu, već tvrde kako je kralj taj koji se pobunio, a oni samo žele vratiti narušeni red. Wood ističe kako je umjesto fokusiranja na liniju podjele između monarhijskih i parlamentarnih snaga, za razvoj modernih političkih ideja još važnije uočiti rascjep koji je postojao unutar Cromwellove vojske. Dok su zagovornici interesa kapitalističkih zemljoposjednika, u koje spada i sam Cromwell, branili ideju oligarhijskog republikanizma, njima nasuprot su stajali leveleri (*Lewellers*) kao branitelji prava sitnih obrtnika i sitnih trgovaca, te zagovornici istinski radikalnih demokratskih ideja. Iako nisu osporavali sam koncept privatnog vlasništva, leveleri su bili žestoki protivnici ograđivanja zemljišta (*enclosurea*). Zagovarali su vjersku toleranciju i univerzalno pravo glasa za muškarce. Prema njima, narod je nositelj suvereniteta koji vladaru mora dati svoj pristanak kako bi njegova vlast bila legitimna. No, ovdje narod ne daje pristanak preko neke tradicionalne instance političke moći poput francuskih „parlamentata“, već se pojedinci (muškarci) uzimaju kao nositelji političkih prava. Iako je pristanak bio vrlo rastezljiv pojam u engleskoj političkoj misli 17. stoljeća, za levelere nije bilo spora da se pristanak može dati jedino putem glasanja svih muškaraca (ipak, samo muškaraca). Ne samo to, taj pristanak nije dan jednom za svagda, već mora biti konstantno obnavljan. Za Cromwella i parlamentarnu elitu, lociranje suvereniteta u narodu umjesto u parlamentu bila je zastrašujuća ideja, jer je izjednačavala politička prava posjedničke klase s razvlaštenim klasama, stoga je Cromwell ubrzo nakon osvajanja vlasti uništio levelerski pokret.

Wood ističe da su upravo levelerske ideje izazvale revoluciju u političkoj misli. Iako je njihov pokret doživio potpuni poraz, kasniji politički teoretičari su se neovisno o svojim političkim

preferencijama morali suočiti s levelerskim argumentima. To vrijedi već za Thomasa Hobbesa koji svoja kapitalna djela počinje pisati još za trajanja građanskog rata. Hobbesov rad je uvelike uvjetovan strahom od mobilizacije masa za vrijeme građanskog rata i željom za poricanjem političke uloge „mnoštva“. Hobbes polazi od toga da su ljudi prirodno jednaki: „politička zajednica je mnoštvo slobodnih i jednakih pojedinaca, među kojima svi posjeduju ista prirodna prava – prava utjelovljena u pojedincu, ne u njegovom staleškom statusu niti u njegovom vlasništvu“ (str. 247). Koliko god ovakav koncept prava zvučao progresivno, Hobbes ga ne uzima kako bi afirmirao politička prava naroda, već baš suprotno, kako bi ga deprivirao bilo kakvih političkih prava. Iako ljudi jesu prirodno jednaki, kako bi se izvukli iz stanja rata „svih protiv svih“, bezuvjetno su predali vlast u ruke apsolutnog suverena koji ih štiti jedne od drugih. Na taj su način naizgled progresivne političke premise poslužile kao podloga za obranu reakcionarne apsolutističke monarhije. U *Levijatanu* Hobbes je učinio jednu bitnu reviziju ovakve teorije suvereniteta, potaknutu Cromwellovim dolaskom na vlast. Umjesto transfera moći kojim se suverenitet s naroda bespovratno prenosi na apsolutnog monarha, narod suverena stvara „autorizacijom“, tj. čineći sebe autorom svakog njegova djela. No, suveren tu moć nije dobio bespovratno, već ju može izgubiti ukoliko više nije sposoban održavati mir i štiti svoje podanike. Upravo to se dogodilo u Engleskoj za vrijeme građanskog rata, zbog čega je Charlesovo svrgavanje, kao i dolazak Cromwella na vlast potpuno legitimno. Osim toga, Hobbesova „teorija autorizacije“ onemogućava bilo kakvu pobunu protiv monarha koji drži vlast u svojim rukama, jer je autor njegovih djela narod, pa bi pobuna značila da se narod pobunio protiv samoga sebe. Dakle, monarh gubi legitimitet jedino u slučaju kada više nije sposoban prakticirati moć nad svojim podanicima.

Nekoliko desetljeća kasnije, svoju političku filozofiju će oblikovati John Locke koji se često smatra ocem liberalizma i antipodom Hobbesovom rojalizmu. Iako je neosporno da su njegove *Dvije rasprave o vladi* žestok napad na apsolutističku monarhiju, doseg demokratskih implikacija Lockeove teorije predmet je žestokog sporenja. Wood ističe činjenicu da Locke ne odbacuje monarhiju, već smatra da njezina vladavina mora biti ograničena ustavom i parlamentom. Iako je za uspostavljanje vlasti nužno dobiti pristanak onih kojima se vlada, taj pristanak ne znači nužno pravo glasa, već ono ostaje vezano uz posjedovanje imovine. Ipak, za razliku od Hobbesa, pravo na pobunu postoji kada se vladar ne ponaša sukladno zakonu.

Ono što Wood smatra najznačajnijim u Lockeovom radu jest njegovo konceptualiziranje vlasništva, koje je sukladno interesima aristokracije involvirane u kapitalističku poljoprivredu i kolonijalnu trgovinu, ali i dokaz revolucije koja se u 16. i 17. stoljeću već dogodila u engleskim društvenim vlasničkim odnosima. Locke polazi od toga da privatno vlasništvo nije proizvod društvenog dogovora, već prirodno pravo pojedinca. Paradoksalno, identično su tvrdili leveleri koji su time pokušali obraniti prava sitnih posjednika u opasnosti od *enclosurea*. Prema Lockeu, opseg vlasništva je sukladno prirodnom zakonu ograničen kapacitetom nečijeg rada i konzumacije, ali je izum novca omogućio gomilanje bogatstva bez narušavanja prirodnog zakona. S obzirom na to da vrijednost novca proizlazi iz suglasnosti ljudi, njome je dana i suglasnost za nejednakosti koje novac proizvodi. Temelj Lockeova koncepta vlasništva, a ujedno i glavna novost koju on donosi jest to da je pravo vlasništva zasnovano na onome što Wood naziva „logika unaprjeđenja“ (*logic of improvement*). Pravo vlasništva proizlazi iz profitabilne upotrebe tog vlasništva određene proizvodnjom razmjenske vrijednosti. Dakle, samo onaj tko je sposoban koristiti svoje vlasništvo kako bi ostvario profit na tržištu ostvaruje pravo vlasništva. Drugim riječima, profitabilni proizvođači (Locke je prvi koji je proizvođača poistovjećivao s vlasnikom, što je u današnjim kapitalističkim društvima sasvim uobičajena praksa) imaju pravo zauzeti ze-

mlju kojom se ne upravlja na način koji donosi stvaranje razmjenske vrijednosti, odnosno ostvarenje profita putem trgovine. Prema Lockeu „ograđivanje, isključivanje i ‘unaprjeđenje’ (...) uvećavaju bogatstvo zajednice“ (str. 277), pa tako profit kapitalističkih zemljoposjednika biva poistovjećen s dobrobiti čitave zajednice. Implikacije Lockeovih argumenata prema kojima je pravo vlasništva derivirano iz stvaranja razmjenske vrijednosti su izuzetno značajne. Locke daje opravdanje procesu koji je u Engleskoj započeo još u 16. stoljeću, a posljedica kojeg je dokidanje svih običajnih prava uživanja zemlje i uspostavljanje ekskluzivnog privatnog vlasništva. Osim ograđivanja, Lockeovi argumenti su se mogli iskoristiti i za opravdanje kolonijalne ekspanzije i oduzimanje zemlje domorodačkom stanovništvu kojem zemlja nije služila za ostvarivanje trgovačkog profita. Wood zaključuje kako Locke „zasigurno nije teoretičar zrelog, industrijskog kapitalizma; ali njegov pogled na vlasništvo, sa svojim naglaskom na produktivnu upotrebu za profit ga odvaja od njegovih prethodnika“ (str. 275).

U završnom poglavlju, Wood se suprotstavlja konvencionalnoj ideji modernosti prema kojoj je ona „mješavina kapitalističkog tržišta, formalne demokracije i tehnološkog progressa, ukorijenjenih u prosvjetiteljskom racionalizmu“ (str. 289). Wood želi razdvojiti distinktivnu kapitalističku kulturu koja svoje korijene ima u engleskom agrarnom kapitalizmu od prosvjetiteljskog projekta čiji su temelji udareni u kontekstu francuskog apsolutizma, tj. naglasiti postojanje različitih tranzicijskih puteva prema modernosti u Zapadnoj Europi. Francuska buržoazija kao glavni nositelj prosvjetiteljstva u Francuskoj nije bila kapitalistička klasa, već se obično radilo o javnim službenicima, različitim profesionalcima i intelektualcima. Njihov glavni zahtjev je jednako pravo pristupa javnim službama i privilegijama (što je za vrijeme apsolutizma glavni izvor privatnog bogaćenja) koje uživa aristokracija, a u tome im je glavna ideološka prepreka dominantna teorija prirodne nejednakosti utjelovljene u korporativnim hijerarhijama i privilegijama. Dakle, specifičan kontekst Francuske 18. stoljeća rezultirao je stvaranjem ideologije univerzalizma s više ili manje demokratskim i egalitarnim implikacijama. Ipak, zapadnim političkim diskursom će u budućnosti zadominirati kulturna formacija koja svoje korijene ima u ranom engleskom kapitalizmu. Za klasu kapitalističkih zemljoposjednika u sedamnaestostoljetnoj Engleskoj, problem je, suprotno francuskoj buržoaziji, predstavljala teorija prirodne jednakosti. Doduše, taj je problem, kako smo vidjeli, vrlo vješto riješio John Locke afirmirajući ekskluzivno privatno vlasništvo kao normu i legitimirajući socijalne nejednakosti koje ono proizvodi. Lockeu Wood suprotstavlja Condorceta koji, iako se ne može uzeti kao najtipičniji predstavnik francuskog prosvjetiteljstva, dovodi do krajnjih konzekvencija demokratski potencijal određenih prosvjetiteljskih argumenata. „Ako je Condorcetov cilj ‘unaprjeđenje’ čovječanstva, Lockeov cilj je ‘unaprjeđenje’ vlasništva. Napredak čovječanstva je podređen ili supsumiran pod napredak produktivnosti i profita.“ (str. 309) Stoga ne iznenađuje da je Condorcetovom antiimperijalizmu suprotstavljeno Lockeovo odobravanje kolonijalnog porobljavanja naroda koji zemlju nisu koristili u svrhu ostvarivanja kapitalističkog profita.

Wood zaključuje kako usprkos činjenici da većina istaknutih predstavnika prosvjetiteljstva nije dijelila Condorcetov radikalizam, njihove ideje jesu stvorile univerzalističku ideologiju s istinski demokratskim i egalitarnim potencijalom. S druge strane, engleski agrarni kapitalizam je proizveo političke ideje koje su legitimirale socijalne nejednakosti proizašle iz ovisnosti čitavoga društva o tržišnim mehanizmima. Za interese engleskih kapitalističkih zemljoposjednika, nikakav oblik egalitarnosti nije bio poželjan politički cilj. Wood naglašava kako u trenutku kada ekonomska moć i održanje socijalnih nejednakosti više nisu ovisili o izvanekonomskom statusu i kada je vlasništvo redefinirano sukladno željama kapitalističke klase, politička jednakost prestaje

biti zastrašujuća opasnost za njihove interese. Kapitalizam je uspješno apstrahirao političku sferu od ekonomskih nejednakosti i prisila, omogućujući tako više ili manje mirnu koegzistenciju – u 19. i 20. stoljeću izborne – građanske jednakosti s drastičnim socijalnim nejednakostima. Najvažnija poruka koju nam šalje Ellen Meiksins Wood jest ta da usprkos svojoj naturaliziranosti u suvremenim kapitalističkim društvima, odnosi dominacije utemeljeni na kapitalističkom konceptu ekskluzivnog privatnog vlasništva imaju svoje historijske početke, a posljedično mogu doživjeti i svoj kraj.

Krešimir Zovak

Michael Levin, *Political Thought in the Age of Revolution 1776-1848: Burke to Marx*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2011, 217 str.

Pod uredničkim vodstvom britanskog povjesničara Jeremyja Blacka, u nas poznatog ponajprije po izdanju *Povijesti Britanskih otoka* (Zagreb 2004), izdavačka kuća Palgrave Macmillan pokrenula je seriju *European Culture and Society* posvećenu temama iz socijalne i kulturne historije u rasponu od srednjeg vijeka do 20. stoljeća. U njezinom sklopu objavljena je i knjiga *Political Thought in the Age of Revolution*, čije autorstvo potpisuje Michael Levin, profesor koledža Goldsmiths pri Sveučilištu u Londonu, tematizirajući pritom ideje najznačajnijih političkih mislilaca prve polovice 19. stoljeća.

Levinovo djelo otvara poglavlje *Historical Context* (str. 1-13). Prihvaćajući sad već klasičnu Hobsbawmovu odrednicu kojom se prva polovica 19. stoljeća određuje kao „doba revolucije“, autor raspravlja o preobrazbama Europe i Zapada u danom razdoblju. Međutim, za razliku od Hobsbawma, početak tog „doba revolucije“ ovdje se smješta nešto ranije, pri čemu se kao ishodište uzima početak Američke, a ne Francuske revolucije. Upućeniji čitatelji će u tome vjerojatno naslutiti idejni predložak „atlantskih revolucija“ Jacquesa Godechota i R.R. Palmera, čiji utjecaj Michael Levin otvoreno prihvaća i priznaje. U povijesni kontekst ulaze i revolucije 1830. i 1848. godine, ali i industrijska revolucija. Načelno se autor slaže s predodžbom o dvojnoj revoluciji, s kontrastom između francuskog i britanskog puta u modernost, ali naglašava kako je uspon industrijskog kapitalizma također ostavio dubokoga traga u Francuskoj, dok je usporedno s time Velika Britanija zapravo balansirala na rubu prave političke i socijalne revolucije.

U sljedećem poglavlju, nazvanom *Modern Society and Modern Thought* (str. 14-33), skicirana su osnovna materijalna i duhovna obilježja modernosti. Dakle, moderno je društvo definirano kao kapitalističko, industrijsko i urbano; moderna politika sve je manje aristokratska, a sve više demokratska; moderna je država razmjerno manje militaristička, a više birokratska od svoje prethodnice; na koncu, moderna je misao relativno sekularna i racionalistička. Naravno, temelj takve moderne misli je prosvjetiteljstvo, iako ga se ne može u potpunosti sagledati izvan debate s njegovim tradicionalističkim, konzervativnim i romantičarskim protivnicima. U kratkom pregledu dometa prosvjetiteljstva, autor izlaže izuzetno odmjerenu sliku njegovih tokova. Nasuprot stereotipnom viđenju filozofije 18. stoljeća, naglašava da prosvjetiteljstvo u cjelini nije bilo ni bezbožno – njegovi su protagonisti najčešće bili skloni deizmu ili prirodnoj religiji – ni prevratničko, jer je i sam Rousseau imao velikih dvojbi oko revolucije. Autor odbacuje i pomodnu kritiku koja prosvjetiteljstvu na dušu stavlja grijeh rasizma, seksizma pa čak i totalitarizma, ocjenjujući ju kao rezultat vrlo uskog i selektivnog čitanja izvora.

Mislilac kojim započinje razmatranje političke misli u „doba revolucije“ jest Edmund Burke (str. 34-57). Poglavlje posvećeno Burkeu ujedno daje i shemu kojom će se kretati i ostali portreti izloženi u ovoj knjizi: otvoreno je kratkom biografskom skicom, da bi se nastavilo tematiziranjem protagonistovog odnosa prema ključnim političkim i društvenim promjenama njegova vremena i okončalo jednostavnim zaključkom. Burke, za kojeg autor ističe da je usprkos svom pučkom, irskom a djelomice i katoličkom podrijetlu ostvario zavidnu političku karijeru u plemićkom, engleskom i protestantskom miljeu britanskog 18. stoljeća, prikazan je u svjetlu američkog rata za nezavisnost, angažmana za prava Indije i, dakako, ogorčenog protivljenja revoluciji u Francuskoj. Iako je u pitanjima Amerike Burke nastupio kao protivnik politike kralja Georgea III, ne može se reći da je bio bezuvjetni pobornik stvari kolonista. Dapače, kao što autor demonstrira pozivajući se na konkretan Burkeov rad u Rockinghamovoj administraciji, smatrao je da britanske vlasti imaju svako pravo oporezivati kolonije, ali bi se zbog realnog stanja na terenu od toga trebale suzdržati umjesto da slijepo provode apstraktna načela. Za njega je američka nezavisnost bila prije svega nesretan ishod jedne nepromišljene politike. U pitanjima Indije, kako piše Levin, Burke se pak pokazao dosljednijim od mnogih liberala i socijalista. Ipak, pri tome nije ni u čemu odstupio od svog konzervatizma; britanski kolonijalni činovnici u Indiji prema uvriježenim običajima i institucijama nisu bili ništa obazriviji od jakobinaca. Zanimljiva je autorova primjedba da je Burke, žigajući infantilnu oholost Britanaca u Indiji, zapravo naglavce okrenuo ključni argument zapadnog imperijalizma o potrebi civiliziranja divljaka. Središnje mjesto pripada Burkeovom istupu protiv Francuske revolucije, koji je bio prouzrokovan relativnom blizinom Francuske, univerzalizmom ideologije Revolucije kao i živom djelatnošću engleskih radikala – ukratko, strahom da bi se nešto slično moglo dogoditi i u Britaniji. U zaključku, Burke je pozicioniran među najznačajnije konzervativne mislioece i zastupnike tradicionalizma, poput de Maistrea ili Bonalda, čijem je djelu posebno Hladni rat udahnulo novi život, premda su ga zbog kritike kraljevskog apsolutizma i prihvaćanja smithovske ekonomike rado svojatali i liberali Gladstoneova vijeka.

Autor zatim nastavlja s Thomasom Paineom (str. 58-81), čiji je život možda i više od Marxovog bio posvećen revoluciji. Naravno, očekivana je usporedba s Burkeom kroz koju Levin vodi čitatelja. Iako su njih dvojica bili formalno na istoj strani tijekom Američke revolucije, Paine je bio principijelni zagovornik nezavisnosti kolonija. S obzirom na Francusku, Levin svakako ističe kontrast između Paineovih *Prava čovjeka* i Burkeovih *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji*, ali Paineovim stavovima dodaje i određene nijanse. Tako pokazuje da se, usprkos zagovaranju predstavničke vlasti, Paine mogao složiti s ograničenjima proizašlim iz imovinskog cenzusa; isto tako, njegova radikalna kritika britanskog etablmana popraćena pionirskim nacrtima socijalne zaštite nije bila poziv na radikalni egalitarizam koliko na karijeru otvorenu talentima. Nakon prikaza Paineovih stavova o religiji, sasvim u skladu s prosvjetiteljskom potragom za deizmom ili prirodnom religijom, autor u zaključku iznosi definitivnu ocjenu o njegovim odnosima s Burkeom, koja se najjasnije ogleda u opreci između moderne liberalne demokracije i posljednjih trzaja starog režima.

Nakon Painea, na red dolazi još jedan predstavnik engleskog liberalizma, premda potječe iz ponešto drugačije intelektualne tradicije. Riječ je, dakako, o Jeremyju Benthamu, rodonačelniku utilitarizma (str. 82-106). Iz biografske bilješke vrijedi izdvojiti i jezikoslovni Benthamov doprinos, budući da je kao vrstan poznavatelj latinskog i grčkog jezika iza sebe ostavio niz neologizama, od koji su samo neki („društvena znanost“, „internacionalizam“) trajno zaživjeli, dok su ostali vrlo brzo pali u zaborav. Benthamov politički razvoj se prati od prvih formuliranja utilitarističkih načela u području pravne znanosti, preko njegovog angažmana u Francuskoj revoluciji, čije je ciljeve općenito odobravao za razliku od revolucionarne ideologije prirodnih prava koju je

smatrao pukom besmislicom, do praktičnog utjecaja koji je ostvario kao pisac portugalskog Ustava i idol latinoameričkih kreolskih revolucionara. U pitanjima političkog uređenja, Bentham je evoluirao od pristalice prosvijećenog apsolutizma do demokrata. Što se ukupne ocjene Benthamova rada tiče, autor ga smatra začetnikom vrlo bogate tradicije engleskih reformatora, od kojih je zasigurno najpoznatiji J.S. Mill, dok se utilitarizam, kao tipična vjera srednje klase 19. stoljeća, do danas održao pretežno u filozofskim predavaonicama anglosaksonskih sveučilišta.

Najkompleksnije poglavlje pripalo je G.W.F. Hegelu (str. 107-131). Po Michaelu Levinu, za njegovo razumijevanje presudan je kontekst romantizma i rascjepkanosti njemačkog prostora. Nasuprot nostalgiji za davno minulim srednjovjekovnim vremenima, Hegel iznosi nezaustavljivi marš svjetskog duha kroz povijest, dio kojeg je i Francuska revolucija, iako joj pogrešno predbacuje da razorivši stari poredak nije izgradila novi. Tu Levin naglašava da je riječ o zabuni zbog nerazlikovanja izravne i posredničke demokracije koju je pak 1789. godina afirmirala. Autor smatra da tako i nasuprot njemačkoj rascjepkanosti Hegel teži jedinstvu, ali u smislu društvene organizacije u kojoj bi građani bili nešto više od povučenih i izoliranih individua. Odolijevajući napasti da Hegela interpretira u lijevom ili desnom ključu, autor iznosi njegove konkretne političke preporuke. One uključuju snažnu, ali ograničenu vlast monarha, dvodomni parlament koji spaja moderna konstitucionalna i tradicionalna staleška rješenja, stvaranje racionalnog birokratskog aparata, ali i određen stupanj državne intervencije u privrednom životu. U konačnoj ocjeni Levin prihvaća Engelsov stav kako je kod Hegela riječ o raskoraku između sistema, koji je konzervativan, i dijalektičke metode, koja je revolucionarna; a premda je Hegel bio sklon povremenim provalama revolucionarne retorike, u cjelini je bio skloniji konzervativnoj strani. Interpretacije o Hegelu kao utemeljitelju njemačkog nacionalizma ili začetniku totalitarizma autor potpuno opravdano odbacuje.

Nakon Hegela na red dolazi Alexis de Tocqueville (str. 132-158). U njegovom slučaju je posebno naglašen podvojen odnos prema modernosti, od slike Manchestera koji je vidio kao divovsku kloaku u kojoj teče čisto zlato, do *Demokracije u Americi* rastrgane između iskrenog udivljenja prema urednom funkcioniranju američke demokracije – za razliku od Terora u Francuskoj – te straha od atomizacije i uspona novih oblika tiranije. Kao i u slučaju Hegela prije njega, tematizira se i pitanje pokretačke sile povijesti, nezadrživo usmjerene prema sve većoj materijalnoj jednakosti modernih zapadnih društava. Kod Tocquevillea ta uloga pripada Providnosti, iz čega se iščitava savjet kršćanima da prihvate modernost umjesto da joj se opiru. U ovom poglavlju posebno valja istaknuti usporedbu s Burkeom, što i ne čudi s obzirom na utjecaj koji su Burkeova *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji* imala na autora *Starog režima i revolucije*. Osnovna je razlika u tome što Tocqueville revoluciju promatra kao iskaz kontinuiteta, a ne prijeloma, ali su i njegovi zaključci u konačnici relativno konzervativni, što ga, kako smatra Levin, ne čini previše udaljenim od Burkea jer temeljna teza implicira kako je revolucija zapravo bila – nepotrebna. U zaključku se odaje počast Tocquevilleu kao preteči sociologije čiji su uvidi o socijalnoj bazi liberalne demokracije posebnog odjeka imali u vremenu Hladnog rata. Posebno je zanimljivo što autor navodi upravo prostor srednje i istočne Europe kao mjesto na kojem su Tocquevilleove teorije najbolje došle do izražaja. U tom smislu istaknuto je kako je komunizam propao upravo u trenutku kada je totalitarna stega sve više popuštala – što zgodno ilustrira poantu *Starog režima i revolucije* – kao i to što su tranzicijske zemlje svoju teško stečenu slobodu odlučile učvrstiti upravo poticanjem razvoja građanskog društva.

Posljednje poglavlje pripada Marxu i Engelsu (str. 159-184). Nakon što čitatelja upozna s dijalektičkim materijalizmom kao temeljem njihovog shvaćanja povijesnog procesa iz kojeg, sa-

svim logično, proizlazi afirmativan i aktivan stav prema revoluciji, autor pažnju posvećuje pokušaju da se iz raznih Marxovih fragmenata izgradi slika komunističkog društva. Zanimljivo mjesto pripada i položaju Njemačke u Marxovim spisima. Njemačka je zemlja teorije, a Francuska zemlja prakse; osim toga, kontradiktoran stav *Komunističkog manifesta* da je Njemačka, svojoj zaostalosti usprkos, spremna za najbrži prijelaz prema komunizmu tumači se činjenicom da su revolucionari iz Saveza komunista kojima je ovaj spis bio prvotno upućen zapravo potjecali iz redova obrtnika, pa im obećanje odužeg perioda razvoja industrijskog kapitalizma sigurno ne bi bilo privlačno. Poseban dio ovog poglavlja bavi se aktivnostima Marxa i Engelsa u revoluciji 1848. godine, čiji je neuspjeh označio ne samo simboličan konac „doba revolucije“ nego i njihovo okretanje prema detaljnijem izučavanju socio-ekonomskih procesa. U zaključnim razmatranjima autor govori o širenju i utjecaju marksizma, posebno u 20. stoljeću, prihvaćajući mišljenje da se radi o najmoćnijem i najutjecajnijem sustavu ideja u čovjekovoj povijesti.

Knjigu zatvara epilog (str. 185-188), iz kojeg vrijedi izdvojiti autorova razmatranja o smirivanju i stabilizaciji Europe nakon 1848. godine, te ocjenu revolucija kao sastavnog dijela puta u modernost, što je uloga koju su kasnije obavile i komunističke revolucije u Rusiji i Kini kao i antikolonijalne revolucije nakon Drugog svjetskog rata.

Iako djelo profesora Levina najvjerojatnije neće izazvati dalekosežne pomake i odjeke, svakako ga valja preporučiti kao pregledan, pristupačan i sistematičan prikaz najistaknutijih ideja ključnih za razumijevanje povijesti 19. stoljeća. U tom će smislu *Political Thought in the Age of Revolution* zasluženo naći svoju publiku među studentima i povjesničarima zainteresiranima za ovaj period, a davanjem uvida u idejne prijepore epohe knjiga je pružila vrlo kvalitetnu i potrebnu nadopunu dosadašnjoj historiografskoj literaturi o „doby revolucije“.

Duje Jakovčević

Kristian Novak, *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Srednja Europa, Zagreb 2012, 482 str.*

Nacionalno-integracijski procesi u razdoblju ilirizma oduvijek su bili jedna od popularnijih tema hrvatske historiografije. Kada njima pridodamo standardizaciju i implementaciju hrvatskoga jezika, konstrukcije kolektivnih identiteta, hrvatsko-njemačke književne dodire te uzroke i posljedice društvene i individualne višejezičnosti stvara se kompleksna slika ilirskoga pokreta i ilirskoga preporoda. Točno takvu sliku donosi i Kristian Novak u svojoj knjizi o višejezičnosti i kolektivnim identitetima iliraca na primjerima jezičnih biografija Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja te Ivana Kukuljevića Sakcinskoga.

Kristian Novak (1979.) viši je asistent na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci, a temeljni interes vezan mu je za lingvistiku. U svojem dosadašnjem istraživanju bavio se proučavanjem jezičnih dodira i višejezičnosti. Ova je knjiga produkt doktorskoga rada obranjenoga na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod naslovom „Rekonstrukcija jezičnih biografija pripadnika ilirskoga pokreta. Prilog povijesnoj sociolingvistici hrvatsko-njemačkih jezičnih dodira.“ Kristian Novak suradnik je na nekoliko znanstvenih projekata, tehnički urednik časopisa *Suvremena lingvistika* te autor dvaju romana – *Objeseni* (Čakovec: Insula, 2005.) te *Črna mati zemla* (Zagreb: Algoritam, 2013.).

Knjiga je podijeljena na četiri tematske cjeline i to redom: 1. „Povijesno-politički i društveni okvir nastanka i djelovanja ilirskoga pokreta“ (str. 19-145), 2. „Teorijska i metodološka polazišta istraživanja“ (str. 147-225), 3. „Opis metodologije, korpusa i faza istraživanja. Kako rekonstruiramo jezičnu biografiju?“ (str. 227-249) i 4. „Analiza“ (str. 251-425). Uz navedene četiri tematske cjeline tu je i „Uvod“ (str. 9-10) u kojem u predgovoru autor objašnjava kome je knjiga namijenjena i kako je nastala, zatim „Gdje je što? Kratak vodič kroz knjigu“ (str. 11-17) gdje se objašnjava kako je knjiga koncipirana te se daje kratki uvid u svako poglavlje. Na kraju knjige nalazi se „Zaključak“ (str. 427-434) u kojem Novak sumira temeljne teze iz svoje knjige te ponovno navodi cilj, a taj je „stjecanje spoznaja o ilircima kao višejezičnim pojedincima, o višejezičnosti na društvenoj razini u razdoblju djelovanja ilirskoga pokreta te o nekim aspektima onodobnih nacionalno-integracijskih procesa.“ (str. 427) Poslije zaključka slijedi „Bibliografija“ (str. 435-469) te „Kazalo osobnih imena“ (str. 471-482).

U prvoj cjelini „Povijesno-politički i društveni okvir nastanka i djelovanja ilirskoga pokreta“ autor daje pregled literature o društvenoj i političko-povijesnoj pozadini istraživanih fenomena. Novak piše kratki povijesni pregled o teritorijalnom i političkom ustrojstvu Habsburške monarhije te donosi najvažnije podatke o nacionalnom sastavu stanovništva i višejezičnosti. Posebnu pažnju posvećuje negativnom utjecaju višenacionalnosti i višejezičnosti stanovništva na integritet Habsburške monarhije. Važan je i segment pitanje oblikovanja jezične politike u Monarhiji kao i oblici diglosije u austrijskom dijelu Monarhije. S makrorazine Monarhije autor se spušta na mikrorazinu hrvatskih zemalja te donosi pregled gospodarstva, stanovništva i političkog položaja hrvatskih zemalja u prvoj polovici 19. stoljeća, a opisuje i jezičnu situaciju u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeća. Pritom posebno naglašava dva problema – pitanje školstva te ulogu latinskoga, mađarskoga i njemačkoga jezika u hrvatskim zemljama. Potom slijedi teorijsko i historijsko objašnjenje ilirskoga pokreta i hrvatskoga narodnog preporoda zajedno s nacionalnom ideologijom ilirskog pokreta i jezičnom koncepcijom iliraca. Ono što je zamjetno kod ovoga poglavlja jest vrlo savjesna upotreba brojnih povijesnih izvora kao i literature kojom Novak daje uvod u svoje istraživanje.

Druga cjelina „Teorijska i metodološka polazišta istraživanja“ sastoji se od pet temata u kojima se objašnjavaju temeljni termini potrebni za razumijevanje odnosa jezika i historije koje autor uspostavlja u knjizi. Donosi se objašnjenje termina povijesne sociolingvistike, povijesti jezika, sociologije jezika, zatim analize diskursa, povezanost jezika i moći, odnos jezika i identiteta, kontaktne lingvistike odnosno dodirnoga jezikoslovlja. Posebnu cjelinu čini i pitanje jezičnih biografija kao temeljnoga metodološkog alata pri izradi rada. Jezične se biografije smješta u „područje kvalitativne paradigme u društvenim znanostima, koja se kao načelo istraživanja sve više i više širi i diferencira glede pristupa i metoda.“ (str. 171) Autor posebnu pažnju stavlja i na pitanje narativa, odnosno narativnoga identiteta te na pitanje dvojezičnosti, diglosije, interferencije, transfera i prebacivanja kodova.

U trećoj cjelini „Opis metodologije, korpusa i faza istraživanja. Kako rekonstruiramo jezičnu biografiju?“ autor pominje objašnjava svoje područje interesa, faze istraživanja te put kojim je odabrao osobe za analizu. Donosi podatke o korpusu, o analizi tekstova i sekundarne literature te objašnjava na koje se probleme nailazi prilikom bavljenja analizom jezičnih biografija. Prema autoru, jezične se biografije mogu promatrati na dvije razine – na temelju korpusa tekstova i sekundarne literature te na analizi refleksija vlastitih jezičnih praksi. To čini bavljenje jezičnim biografijama kompleksnim, ali daje dublji i temeljitiji uvid u jezične prakse pojedinca. Posebna je pažnja posvećena analizi utjecaja ideologije na kontekstne modele i jezičnu praksu te trian-

gulaciji dubinskih analiza i prikaza društveno-jezične situacije. Ova je cjelina svojim opsegom najkraća, ali čini bogat temelj onome što slijedi iz analize jezičnih biografija Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. Novak ovdje čini veliki iskorak tako što čitatelja vodi prvo kroz metodologiju da bi kasnije jednostavnije razumio rad na primjerima.

Posljednja cjelina, „Analiza“, predstavlja najopsežniji dio knjige i u njoj autor u praksu provodi metodološke postavke vezane za jezične biografije. U ovom se poglavlju objašnjava životni put Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga kroz njihov jezik. Model po kojem Novak to radi uvijek je jednak. Kreće s općim i osnovnim biografskim podacima, nastavlja s korpusom koji je koristio pri istraživanju, refleksijama o vlastitoj jezičnoj praksi iliraca i percepciji iste u okolini te vlastitim osvrtom na pitanje jezika kod gore navedenih iliraca. Ono što ovoj cjelini daje posebno veliku važnost jest sažetak i deziderati daljnega istraživanja u kojima autor upućuje na neka neodgovorena pitanja, postavlja nova te ističe važnost daljnjeg bavljenja navedenom problematikom. Temeljni je zaključak ove cjeline taj da su pripadnici ilirskog pokreta, neovisno o tome kojem sloju društva pripadaju, u svojoj mladosti bili izloženi jakom utjecaju njemačkog jezika, bilo radi školovanja, radi vojske ili radi posla. Iako je nekima (poput D. Jarnević) njemački jezik bio materinji, oni već od 1830-ih počinju izgrađivati, usvajati i rabiti nadregionalni književni jezik. Rekonstrukcijom jezičnih praksi došlo se do spoznaja o jezičnoj praksi iliraca u različitim životnim razdobljima, o osobnim stavovima o jezicima kojima su bili okruženi, o okolnostima na koji su određeni jezik usvojili, o njihovom narativnom identitetu te o obilježjima diskursa u njihovome pisanju.

Kristian Novak nije povjesničar, ali je u svojoj knjizi dao izvanredan pregled povijesti 19. stoljeća i to ovu knjigu čini zanimljivom ne samo studentima germanistike ili kroatistike, već i studentima povijesti, kao i brojnim znanstvenicima na tim poljima. Ono što je bogatstvo ove knjige jest činjenica da je ona izrazito interdisciplinarno usmjerena. S jedne strane, Novak donosi novi model kojim se iz mikrorazine jezične biografije pojedinca lako može rekonstruirati dinamika društveno-jezičnih promjena na makrorazini. S druge strane, on cijelu priču smješta u povijesni kontekst i to izrazito savjesnom analizom kako literature, tako i izvora. Uz sekundarnu literaturu vezanu uglavnom za teoriju lingvistike i ranije spomenutih metoda, koristi i sekundarnu biografsku literaturu te brojne materijale iz hrvatskih arhiva (Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Hrvatskoga državnog arhiva i njegovih okolnih ekspozitura). U već spomenutim i posebno naglašenim dezideratima koje autor ostavlja na kraju obrade svih jezičnih biografija, on ostavlja i važan podatak o daljnjim izvorima koje bi trebalo istražiti. Time ne olakšava samo posao budućim istraživačima, već i pokazuje uz izrazitu lingvističko-germanističku savjesnost i besprijekorno vladanje povijesnim kontekstima.

Knjiga *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga* predstavlja kako u metodološkom, tako i u teorijskom i općenito znanstvenom smislu veliki iskorak kako za hrvatsku lingvistiku, tako i za historiografiju. Napisana je na najsuvremenijim modelima i metodama, i kao takva treba predstavljati uzor znanstvenicima ne samo na polju lingvistike, već i na polju historije. Preporučila bih ju svima onima koji su zainteresirani za povijest 19. stoljeća, za pitanje lingvistike i analize diskursa te narativa i jezičnih biografija te svima onima koji o navedenoj temi ne znaju mnogo, a žele naučiti, jer je Novak jednu izrazito kompleksnu temu koja miješa mikro- i makrorazine uspio spustiti na razinu razumljivu i onima koji u temu nisu upućeni.

Zrinka Miljan

Antoni Cetnarowicz, *Odrodzenie narodowe w Istrii w latach 1860-1907*, Historia Iagellonica, Kraków 2010, 264 str.

Napisati knjigu o narodnom preporodu u Istri velik je izazov i za iskusnoga historičara. Nekoliko je razloga tomu. Prije svega, u pitanju je bogatstvo događanja, mnoštvo različitih aspekata političkog i nacionalnog razvoja slavenskoga stanovništva, Hrvata i Slovenaca, ali jednako tako i talijanskoga, dakle narodnih preporoda Hrvata i Slovenaca odnosno Risorgimenta Talijana. Sve to obuhvatiti u jednom djelu nije nimalo lak zadatak. S druge strane, poteškoće istraživaču predstavlja i rasutost građe po arhivima u nekoliko država – Hrvatskoj, Sloveniji, Italiji, Austriji. I napose, različiti pristupi razmatranju problematice u dosadašnjoj historiografiji, odnosno nacionalnim historiografijama. Uobičajeni pristup starijih djela bio je monoperspektivan, iz kuta vlastite nacionalne prošlosti, često sa zanemarivanjem a u ponekim slučajevima čak i sotoniziranjem druge strane.

Zahtjevnog se posla pisanja knjige o narodnom preporodu u Istri prije nekoliko godina privatio Antoni Cetnarowicz, profesor Jagelonskog sveučilišta u Krakovu, istaknuti poljski povjesničar koji se već dokazao u proučavanju južnoslavenske povijesti, u posljednje vrijeme osobito hrvatske. Ovo mu je četvrta autorska knjiga – nakon djela o odnosu slovenskog preporodnog pokreta prema poljskom pitanju, tajnoj politici kneza Adama Czartoryskog u Srbiji te narodnom preporodu u Dalmaciji. I u njoj je predstavio svoje vrline skrupuloznog istraživača arhivske građe, pomnog čitača izvora i literature na svim relevantnim jezicima (hrvatskom, slovenskom, talijanskom, njemačkom), autora sposobnog da pruži preciznu analizu i dade jasnu sintezu.

U kratkom Uvodu (9-15) Cetnarowicz je dao kratak sumarni pregled historiografskih radova o problematici narodnog preporoda u Istri te naveo koje je sve arhivske institucije u potrazi za (novim) dokumentima obišao i u njima radio. Ustvrdio je da u historiografiji općenito nedostaje svestran i cjelovit pregled navedene problematike, a da je u poljskoj historiografiji ona uopće zanemarena; postoje tek usputni osvrti u sintetskim djelima ili sveučilišnim priručnicima starijih poljskih povjesničara, primjerice H. Batowskog, H. Wereszyckog i W. Felczaka.

Svoju je knjigu Cetnarowicz organizirao u sedam poglavlja u kojima kronološki prati razvoj narodnog preporoda u Istri, od kraja neoapsolutizma i početka ustavnog razdoblja u Habsburškoj monarhiji do početka dvadesetog stoljeća. U prvome poglavlju, Istra u prvoj polovici XIX. stoljeća (17-27), opisao je političku situaciju te društvene i etničke/jezične odnose na poluo-toku u devetnaestom stoljeću. Od 1814. Istra je ulazila u sastav pokrajine Austrijsko primorje (*Küstenland, Litorale austriaco*); zajedno s njome u pokrajini su pripadali Trst i Gorička, a pokrajina se isprva dijelila na dva okruga sa sjedištem u Trstu i u Rijeci (Fiume). Već nekoliko godina kasnije, kada je Rijeka 1822. bila priključena Ugarskoj, srednja i istočna Istra, zajedno s kvarnerskim otocima imala je sjedište u Pazinu, a cijeli je teritoriji bio nazvan Pazinsko okružje (*Circolo di Pisino*). Autor je opisao i odjeke ilirskih ideja, odnosno utjecaj hrvatskoga narodnog preporoda u Istri, te stanje u vrijeme revolucije 1848-1849. kada započinje talijansko-slavenski spor oko nacionalne pripadnosti Istre. U to su se doba među istarskim Talijanima formirala dva pravca odnosa spram Slavena – jedan je propagirao miroljubivu koegzistenciju Talijana i Slavena, a drugi je išao prema postupnoj asimilaciji slavenskog seoskog stanovništva u talijanski nacionalni korpus. Prvi pravac nije imao znatan broj pristaša, bili su to uglavnom pojedini talijanski intelektualci, mahom historičari poput Antonia Facchinettija i Pietra Kandlera, dok su drugi podupirali mnogi, a jedan je od vodećih predstavnika bio Carlo de Franceschi.

Drugo je poglavlje knjige posvećeno „Nacionalnom pokretu Hrvata i Slovenaca na početku ustavnog razdoblja „ (29-47). Cetnarowicz je prvo opisao talijanski iredentistički pokret u Istri 1857-1861, odnosno u vrijeme stvaranja Kraljevine Italije u čijim se granicama – prema uvjerenju djelatnika iredente – trebala naći i Istra. Uznemirenost talijanskog stanovništva i njegova očekivanja u tom pravcu povećani su očekivanim iskrcavanjem Garibaldijevih dragovoljaca na istočnoj obali Jadranskoga mora. Nakon što je u Austriji vraćeno ustavno stanje i Istra je doživjela određene upravne i političke promjene. Provedena je reorganizacija Austrijskog primorja na tri dijela: municipalni Trst s okolicom i dvije pokrajine, Goričku i Istru. Potonja je bila podijeljena na šest okruga (kotara) – Kopar, Poreč, Pazin, Pula, Volosko, Mali Lošinj. Imala je vlastiti sabor u kojem je bilo 30 zastupnika. Cetnarowicz je potanko opisao izbore za prvi saziv sabora, kao i njegovu djelatnost u prvim godinama. Izborni rezultat bio je izrazito loš za Hrvate i Slovence – u sabor je izabran samo jedan hrvatski zastupnik, svećenik Franjo Feretić, i jedan slovenski – Jože Samsa. Situaciju je donekle olakšavala činjenica, da su trojica biskupa, koji su ušli u sabor kao virilisti, bili Slaveni: Juraj Dobrila, Ivan Vitezić i Bartol Legat. Sabor je već nakon dva mjeseca raspušten jer su liberalni talijanski poslanici izrazili nepovjerenje vladi te pokazali solidarnost s Venecijom i Italijom: na prvom zasjedanju svih je dvadeset liberalnih zastupnika predalo kartice s natpisom „nessuno“ („nitko“). U izborima za drugi saziv sabora Hrvati i Slovenci imali su nešto više uspjeha, ali su nadalje bili u izrazitoj manjini u odnosu na talijanske zastupnike. Doduše, njihov je predstavnik, biskup Dobrila, uz istarskog namjesnika Friedricha von Burgera, bio izabran za zastupnika u Carevinskom vijeću. Zahvaljujući tome mogao je započeti šire aktivnosti na gospodarskom i političkom razvoju Istre, kao i na nacionalnom polju. Cetnarowicz je dosta iscrpno predstavio i početak borbe za jezičnu ravnopravnost u Istri, koja se svela 1863-1864.

U trećem poglavlju knjige, „Nacionalni pokret u vrijeme rata 1866. i strukturalnih promjena u državi“ (49-64), autor govori o razvoju talijanske iredente u prvo vrijeme nakon stvaranja Kraljevine Italije. Iako su službeni talijanski krugovi, kao i predvodnici Risorgimenta poput Mazzinija, istočnom granicom Italije smatrali Trst ili pak Soču, glavni predstavnici iredentističke politike nisu prestajali upozoravati kralja Viktora Emanuela II. i vladu na to da su austrijske pretenzije na Trst neutemeljene i da su cijela Istra i kvarnerski otoci zapravo talijanski teritorij. Administrativne i političke promjene uvedene u Habsburškoj monarhiji, od 1867. Austro-Ugarskoj, pružale su veće šanse za zadovoljavanje nacionalnih aspiracija malih slavenskih nacija u sklopu države, pa time i Slovenaca i Hrvata u Istri. Proširena je upotreba slovenskog jezika, a u istočnim dijelovima Istre pojačali su se zahtjevi za ujedinjenjem s banskom Hrvatskom. Cetnarowicz donosi niz primjera borbe za veća nacionalna i jezična prava slavenskog stanovništva Istre, a govori i o akcijama na polju školstva, što je bilo također važno za početke narodnog preporoda.

Kako je narodni preporod iz godine u godinu, iz desetljeća u desetljeće, jačao, tako su i poglavlja Cetnarowiczeve knjige sve opsežnija. U četvrtom autor govori o „organiziranju narodnog pokreta“ tijekom sedamdesetih godina XIX. stoljeća (65-151). U tom se najopsežnijem poglavlju knjige Cetnarowicz pozabavio, između ostaloga, osnivanjem novina *Naša Sloga*, hrvatsko-slovenskim odnosima i taborskim pokretom, izborima za Carevinsko vijeće 1873. godine te borbom za jezičnu ravnopravnost u saboru i u Carevinskom vijeću, kao i borbom za slavensko školstvo. Teren hrvatsko-slovenske suradnje bio je prije svega Kastavski okrug, koji je do 1820-ih bio u sastavu Kranjske. Jedno od najvažnijih pitanja koje se, osim same izborne borbe, postavljalo u sedamdesetima bilo je jezično pitanje, odnosno borba za jezičnu ravnopravnost – zahtjevi

da se u srednjim školama ukine njemački jezik te uvede narodni (talijanski su političari tražili uvođenje talijanskoga, a hrvatski i slovenski uvođenje „slavenskoga“) kao i zahtjev za uvođenje narodnog jezika u upravi. U to je doba talijanski iredentizam postajao sve agresivniji, a politika Beča prema tome mijenjala se: „Austrijska je vlada naravno poprijeko gledala na porast iredentističkih tendencija, ali je ujedno shvaćala da se jačanje Slavena također može pokazati opasnim za monarhiju.“ Cetnarowicz u zasebnom poglavlju piše i o tom kako je na narodni pokret u Istri gledala papinska diplomacija.

U petom poglavlju svoje knjige Cetnarowicz se bavi situacijom u osamdesetim godinama XIX. stoljeća (101-151), kada je došlo do promjene generacije narodnih djelatnika, a nacionalne su se strukture značajno pojačale. Godine 1884. u Kopru je stvorena prva štedno-kreditna zadruha – njezin je zadatak, piše autor, bila pomaganje „u tom da se riješi gorući problem, kakav je bilo zaduživanje seljaka kod talijanskih ‘signori’“. U tom poglavlju Cetnarowicz se osvrće i na probleme lokalnih separatizama što je narušavalo dotadašnje uspjehe hrvatskog i slovenskog nacionalnog pokreta. Ipak, 1886. narodni pokret u Istri postigao je jednu veliku pobjedu – hrvatska je strana osvojila vlast u Pazinu. „Novoizabrano vijeće spremno je krenula da općini nada nacionalni, tj. hrvatski, karakter“, tvrdi Cetnarowicz i opisuje što se pod time podrazumijeva – uvođenje hrvatskoga jezika kao službenoga, vođenje protokola sa zasjedanja vijeća na hrvatskome, osnivanje niže hrvatske gimnazije u Pazinu i dr. Godinu dana kasnije, u svibnju 1887, Hrvatsko-slavenska narodna stranka pobijedila je u Buzetu, nakon Pazina drugoj po veličini općini u Istri. Na kraju petoga poglavlja Cetnarowicz piše o pojačavanju borbe za jezik u saboru te o pobjedničkim izborima za sabor 1889. godine i novoj političkoj ofenzivi.

Opširno šesto poglavlje knjige posvećeno je hrvatsko-slovenskoj suradnji i prolaznoj krizi u narodnom pokretu tijekom devedesetih godina XIX. stoljeća. Cetnarowicz je detaljno opisao izbore za Carevinsko vijeće 1891, kada su u parlament po prvi put izabrani Matko Laginja i Vjekoslav Spinčić, te hrvatsko-slovensku suradnju povezanu s povećanom aktivnošću Stranke prava, čiji su bili istaknuti predstavnici. U Carevinskom vijeću hrvatski i drugi južnoslavenski zastupnici pokušali su stvoriti zastupnički klub te počeli surađivati s mladoćesima. Ipak, akcija stvaranja zajedničkog slavenskog ili južnoslavenskog kluba nije odmah uspjela, pa su se hrvatski i slovenski zastupnici iz Istre uključili u Konzervativni klub. Nisu dugo ostali u njemu – već u svibnju 1892. Laginja i Spinčić, zajedno s dvojicom hrvatskih zastupnika iz Dalmacije, Bianchinijem i Perićem, osnovali su Klub nezavisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika, makar među njima nije bilo slovenskih zastupnika, već samo hrvatski. Cetnarowicz se osvrnuo i na talijansku organizaciju Lega Nazionale te slavensku reakciju na talijansku političku mobilizaciju, osobito na osnutak i djelovanje organizacije Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru, koja je osnovana 1893. I u zadnjoj se deceniji stoljeća u Istarskom saboru u Poreču nastavila borba za jezičnu ravnopravnost – radilo se o zahtjevima da se dopusti uporaba hrvatskoga u zasjedanjima sabora, mogućnost iznošenja interpelacija i vođenja protokola. Talijanska se većina nije s time slagala, pa su neki hrvatski zastupnici smatrali da treba napustiti sabor. Do toga nije došlo odmah, prevladao je Laginjin prijedlog da se ostane i s još većim naporom nastavi borba za jezičnu ravnopravnost. Kasnije je jezična borba dosegla kritične momente, pa su slavenski zastupnici ipak napustili sabor i izazvali političku krizu. U zasebnom je odjeljku Cetnarowicz opisao posjet premijera Kazimierza Badenija Istri 1896. i narodne manifestacije slavenskog stanovništva koje su se organizirale tim povodom. U drugoj polovici devedesetih pojačali su se prijedlozi da se sjedište Istarskog sabora prenese iz Poreča u Pulu – to se dogodilo 1897. Cetnarowicz je opširno opisao prve sjednice sabora u novome sjedištu te zaoštavanje različitih oblika nacionalne borbe

na prijelazu stoljeća. Veliki uspjeh hrvatskih političara i nacionalnih djelatnika bilo je osnivanje hrvatske gimnazije u Pazinu 1899. godine. Naravno, to je izazvalo velike talijanske proteste, već na samu najavu postanka takve škole godinu dana ranije.

Posljednji dio knjige posvećen je situaciji na početku XX. stoljeća, pojačavanju krize u narodnom pokretu, nadvladavanju krize i konsolidaciji pokreta te pobjedničkim izborima za Carevinsko vijeće 1907. godine, kada je Hrvatsko-slovenska narodna stranka dobila dvaput više glasova od najjače talijanske stranke (liberalne). Cetnarowicz zaključuje da je to „zapravo bila pobjeda cijeloga nacionalnoga preporodnog pokreta Hrvata i Slovenaca u Istri“.

Knjiga Antonija Cetnarowicza značajno je djelo koje o složenoj problematici nacionalnih odnosa u habsburškoj Istri u 19. stoljeću progovara jasno i pregledno, znanstveno utemeljeno i bez ideoloških i/ili nacionalnih predrasuda i stereotipa. Autor je duboko zaronio u tematiku te pronašao niz novih izvora, dosad nekorištenih u historiografiji. Reinterpretirao je neke zaključke starije historiografije i u svakom pogledu dao važan doprinos hrvatskoj, ali i slovenskoj i talijanskoj historiografiji. Naravno, svojoj poljskoj historijskoj znanosti također. Knjiga je prevedena na hrvatski jezik i uskoro će biti objavljena. (Napomena: autor prikaza je urednik i izdavač hrvatskog prijevoda knjige.)

Damir Agičić

Igor Despot, *Balkanski ratovi 1912.-1913. i njihov odjek u Hrvatskoj, Plejada, Zagreb 2013, str. 327*

Prošlo je stotinu godina od završetka balkanskih ratova. Upravo je toliko vremena bilo potrebno da se i u Hrvatskoj pojavi opsežna studija o toj problematici. Ovo je djelo plod višegodišnjeg autorovog istraživanja ratova o kojima je inače napisano dosta stranica, ali ne na hrvatskom jeziku. Naime, i sam je Despot prije svoje knjige na hrvatskom jeziku, 2012. u Sjedinjenim Američkim Državama objavio knjigu na engleskom jeziku pod naslovom *Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties*.

Ova je knjiga podijeljena u dva dijela. Prvi dio, *Balkanski ratovi 1912./13.: uzroci, tijek, posljedice* (9-186), podijeljen je na deset manjih cjelina. Započinje „Uvodom“ (11-16) u kojem autor upoznaje čitatelja s teorijskom podlogom, metodama rada, izvorima i literaturom. Despot navodi nekoliko problema s kojima se susreo prilikom pisanja knjige, poput neznanja turskog, grčkog i albanskog jezika što ga je primoralo na korištenje radova onih autora čija su djela prevedena na svjetske ili neki od slavenskih jezika jugoistočne Europe. Također, autor naglašava problem dvostrukih kalendara. Svaka zemlja koristila je svoj kalendar, julijanski ili gregorijanski. Problem je u tome što se ta činjenica nije evidentirala ili posebno naznačavala u izvorima što uvodi dodatnu zbrku prilikom analize. Uz to, značajnu poteškoću istraživanju, piše Despot, predstavljaju toponimi. Naime, neka mjesta znaju imati po pet ili šest imena.

Nakon uvodnog dijela knjige slijedi poglavlje „Osmansko Carstvo uoči rata“ (17-50) u kojem autor obrađuje niz problema povezanih s Istočnim pitanjem, odnosno u vezi s opstankom Osmanskog Carstva u jugoistočnoj Europi i na istočnom Sredozemlju. Istočno pitanje, smatra Despot, moglo se riješiti na dva načina: prvi, reformama koje su predviđene odlukama Berlinškog kongresa te drugim, raspadom Osmanskog Carstva u povoljnom trenutku.

Svaka balkanska država imala je različitu ideju o veličini svoje ujedinjene zemlje nakon, po njima neizbježnog, pada „bolesnika na Bosporu“. U osamdesetim godinama 19. stoljeća počinje

mladoturski pokret kojemu je cilj bio smanjenje sultanove ovlasti, povratak ustava, modernizacija vlade po uzoru na europske države te povratak statusa velike sile. Despot navodi da je mladoturska ideja demokratizacije osmanskog društva doživjela neuspjeh iz više faktora.

Kao prvo, projekt stvaranja Osmanaca iz različitih etničkih zajednica nije uspio. Potom je zbog porezne presije došlo do albanskog ustanka. Kada na to dodamo pokušaj liberalizacije koji je neslavno propao zbog vrijeđanja konzervativnih elementa, poput vojnih struktura, jasno je, napominje autor, zašto je demokratizacija podbacila.

Dolaskom mladoturaka na vlast balkanske države osjetile su zabrinutost glede stabilizacije države. Europski rat nije bio poželjan što je dovelo do dogovora o politici *status quo* bez obzira na ratnu sreću. Europa je očekivala laku pobjedu Osmanskog Carstva pa je izgledalo da će se *status quo* moći očuvati. Balkanske su države u savezništvu ušle s različitim pozicija. Nekoliko događaja odigralo je ključnu ulogu u izbijanju Prvoga balkanskoga rata (incidenti na crnogorskoj granici, pokolj u Kočanima, Štipu i Boriškom manastiru...). U poglavlju „Mobilizacija u balkanskim državama“ (51-70) autor obrađuje mobilizacije u Osmanskom Carstvu, Bugarskoj, Srbiji, Crnoj Gori i Grčkoj. Za mobilizaciju u Osmanskom Carstvu ističe da je bila konfuzna zbog talijansko-turskog rata, albanske pobune i pobune u Jemenu. Također, 1910. Carstvom je harala kolera što svakako nije doprinijelo boljoj mobilizaciji. Također, mobilizacija u Osmanskom Carstvu bila je česta pojava pa se velik dio vojnika nije odazvao misleći da nije u pitanju neki veliki rat.

Poglavlja „Prvi balkanski rat“ (71-122) i „Drugi balkanski rat – katastrofa Bugarske“ (123-136) predstavljaju središnji dio knjige u kojem autor piše o važnim činjenicama u balkanskim ratovima koje su zbog nedostatka literature hrvatskim čitateljima uglavnom nepoznate. U manjim potpoglavljima detaljno prati ratna zbivanja i mirovne konferencije u Londonu i Bukureštu. Iscrpno obrađuje srpsko-bugarske i grčko-bugarske odnose u drugoj fazi Prvoga balkanskoga rata kao i rješenje rumunjsko-bugarskog spora te stvaranje grčko-srpskog saveza. Obrađuje i put zemalja prema međusavezničkom ratu. U zanimljivom poglavlju „Komparativna analiza raznih segmenata ratovanja“ (137-162) autor uspoređuje različite aspekte vojnog, političkog i ekonomskog djelovanja država sudionica balkanskih ratova. Detaljno analizira vojne strategije, pomorsko djelovanje i bitke, novosti u ratnoj tehnici, brigu za ranjenike, zločine, postupke osvajača u zauzetim krajevima, odnos vojnih vlasti prema ratnim dopisnicima i vojnim atašerima te ulogu žena u ratovima.

Balkanski ratovi donijeli su novosti u ratnoj strategiji. Tri generalštaba (srpski, grčki i bugarski) u svojim su planovima odlučili grupirati goleme vojske na udarnom planu djelovanja, a vrlo male jedinice u nekim krajevima gdje nisu očekivali odlučujuće bitke. Autor je napomenuo da je prevlast na moru odigrala možda i odlučujuću ulogu u Prvom balkanskom ratu, iako pravih pomorskih bitaka gotovo da nije ni bilo. Za razliku Osmanskog Carstva, balkanski saveznici odlučno su (osim Crne Gore) krenuli u stvaranje avio-jedinica i pripreme za potencijalni sukob. Avijacija nije imala značajnu ulogu u ratnim djelovanjima u balkanskim ratovima, ali ipak je imala propagandnu ulogu, ulogu zastrašivanja. Autor ističe i da je svim vojskama nedostajala pravovremena i adekvatna skrbr za ranjenike. Situacija u Osmanskom Carstvu i Crnoj Gori bila je katastrofalna, dok je u srpskoj vojsci bila zadovoljavajuća. Ratovi su bili poprište golemog broja ratnih zločina nad civilnim stanovništvom. Činile su ga sve strane što je dovelo do etničkog čišćenja i asimilacije te promjene nacionalne strukture na određenim područjima.

Poglavlje pod naslovom „Analiza politika balkanskih država“ (163-168) obrađuje saveze između država Balkana. Uz pregovore za osvajački (oslobodilački) rat bilo je potrebno uspostaviti savezništvo i u odnosu prema velikim silama. Austro-Ugarska, Rusija, Njemačka i Francuska bile

su zainteresirane za zbivanja na Balkanu i nisu imale nakanu dopustiti slobodu djelovanja saveznika. Savez je doživio neuspjeh. Bugarska i Grčka nisu se iskreno zalagale za srpski izlazak na Jadran, a egejski otoci nisu zanimali Srbiju i Bugarsku. Autor zaključuje da bi se najveće gubitke našlo u Osmanskom Carstvu i Bugarskoj kada bi se pojedinačnom analizom političara i njihovih strategija iz vremena balkanskih ratova posebno pozabavili. U poglavlju „Ekonomske posljedice ratova na Balkanu“ (169-174) analizira se novonastalo stanje na Balkanskom poluotoku. Iako su sve balkanske države bez iznimke trošile enormna sredstva na reforme u vojsci i nabavu vojne tehnike, najbolje u ratu prošle su Grčka (stanovništvo joj se povećalo za 67 posto, dobila je najplodnije dijelove Makedonije i Solun, drugu po veličini luku Osmanskoga Carstva) i Srbija (broj stanovnika porastao za 55 posto, ali nisu dobili luku na Jadranu). Na kraju poglavlja Despot zaključuje da se ekonomska situacija i izravne posljedice balkanskih ratova ne mogu do kraja pratiti jer je odmah nakon njih izbio Prvi svjetski rat izazvavši nove promjene.

Kratko poglavlje „Umjetničko i kulturno stvaralaštvo u vrijeme balkanskih ratova“ (175-180) posvećeno je dvjema umjetnostima – karikaturi i filmu. Najlakša i najrasprostranjenija forma za stvaranje stereotipa u balkanskim ratovima bila je karikatura. Pomoću nje se lako mogao stvoriti negativan imidž neprijatelja. Karikaturalno izrugivanje protivničkih država, bila je redovita pojava. Film kao novi medij prenosio je novosti o balkanskim ratovima, rađeni su filmski žurnali, a prema riječima autora, bilo je snimano i dosta igranih filmova. Posljednje poglavlje prvog dijela knjige „Historiografski prijevori: pogledi i tumačenja“ (181-186) upućuje čitatelja na neujednačene poglede balkanske historiografije koje su nastavile slijediti političare iz balkanskih ratova i nerealno procjenjivati događaje, dobrim dijelom opravdavajući tadašnje teze svojih političkih vodstava. Despot navodi da se situacija posljednjih godina mijenja budući da nekoliko institucija i povjesničara pokušava stvoriti što objektivniju sliku o zajedničkoj povijesti tih prostora na način da publiciraju zajedničke radne knjige za nastavu na prostorima Jugoistočne Europe.

Drugi dio knjige nosi naslov „Odjeci balkanskih ratova u Hrvatskoj“ (187-282) i podijeljen je u pet manjih cjelina. Započinje poglavljem „Hrvatska i Dalmacija uoči balkanskih ratova“ (189-202) u kojem se ističe da je to bilo razdoblje ekonomske stagnacije. Despot opisuje događaje koji su uslijedili u Hrvatskoj nakon raspuštanja Hrvatskoga sabora u veljači i odluci iz travnja 1912. o privremenom ukidanju ustavnog stanja te uvođenju mjera Komesarijata. Stanje u Hrvatskoj i Dalmaciji tijekom dvije ratne godine predstavljeno je u poglavlju „Hrvatska i Dalmacija u vrijeme balkanskih ratova“ (203-210). Autor ističe podijeljenost javnosti prema ratu, od iskaza solidarnosti balkanskim saveznicima do održavanja demonstracija što je uočljivo napose u Drugom balkanskom ratu. Iako u teškoj ekonomskoj situaciji, u Hrvatskoj i Dalmaciji prikupljao se novac i prinosi za Crveni križ, a dobrovoljci i liječnici odlazili su na ratišta. Mnogi su dobrovoljci odbijeni u strahu od špijuniranja za Monarhiju, ali i zato što za njih nije bilo potrebe ni naoružanja.

Treće poglavlje „Hrvatska javnost i balkanski ratovi (strukture hrvatske javnosti)“ (211-258) čini središnji dio drugog dijela knjige u kojem autor razdvaja pojam javnosti u tri razine: političke elite i institucije koje sudjeluju u životu države, novine i časopisi, javnost (izvan života obitelji i bliskih prijatelja). U poglavlju se prati odnos prema balkanskim ratovima iz perspektive političkih stranaka i političkih društava, nacionalnih institucija, hrvatskih zastupnika u Ugarskom saboru, Carevinskog vijeća, vjerskih zajednica (Rimokatolička crkva, Srpska pravoslavna crkva, židovska zajednica, muslimanska vjerska zajednica), nacionalnih i etničkih zajednica u Hrvatskoj i Dalmaciji (Srbi, Česi, Talijani, Nijemci). Despot analizira pojedina pitanja o kojima

se pisalo u novinama kao što su pitanje Albanije, pitanje srpske luke na Jadranu, pitanje Skadra, o sukobu između „slavenske braće“ Srba i Bugara, ocjenjivanju rumunjske politike, o zločinima u ratu, o jedinstvenosti Makedonije, krizi na srpsko-albanskim granicama. Prema tvrdnjama autora, većina novina pisala je u prilog izbijanju rata zbog pokolja koji su proveli Albanci nad kršćanskim življem. Razlog leži u povoljnoj prilici koja se stvorila dobrim odnosima među balkanskim državama, ali i zbog slabosti Osmanskog Carstva izazvane tursko-talijanskim ratom kao i albanskim ustankom te krizama vlade.

Poglavljem „Razlozi podrške hrvatske javnosti balkanskim saveznicima“ (259-268) istaknute su društvene prilike koje su dovele do potpore, a to su stoljetna borba protiv Osmanskog Carstva, ideja jugoslavenske uzajamnosti, komesarijat u Hrvatskoj koji je ukinuo ustavno stanje „jedne od najstarijih kraljevina u Europi“. U nastavku se prati i razvoj jugoslavenske ideje od solidarnosti i kulturne suradnje do unitarizma. U posljednjem poglavlju drugog dijela knjige „Hrvatska i Dalmacija nakon ratova“ (269-282) Despot piše o problemu izbjeglica na teritoriju Hrvatske i Dalmacije, pojavi kolere u Hrvatskoj koja na području Srijema i Slavonije odnosi mnoge živote. Također, opisani su i gospodarski utjecaji ratova na Hrvatsku i Dalmaciju te odjeci balkanskih ratova u hrvatskoj kulturi i umjetnosti.

Na kraju knjige nalazi se „Zaključak“ (283-288), „Prilozi“ (289-295) [Prikaz statističkih podataka balkanskih država o stanovništvu Makedonije, Memorandum osmanskim vlastima sa zбора Albanaca u Valoni u kolovozu 1912. godine, Ustav VMRO-a (Rilski kongres, 1905.)], „Popis ilustracija i zemljovida“ (296), „Izvori i literatura“ (297-317) te „Imensko kazalo“ (319-326).

Iako su balkanski ratovi trebali donijeti rješenje Istočnoga pitanja, ono do danas nije završeno. Isto kao što do danas svaka historiografija država sudionica u ratu ima svoju interpretaciju i svoje brojke. Nacionalne historiografije imale su točno određene zadatke i matrice (u bugarskoj historiografiji pisalo se o bugarsko-turskom ratu, ne o Prvom balkanskom ratu s ciljem omalovažavanja srpskih, grčkih i crnogorskih ratnih dostignuća). U svojem istraživanju autor je koristio mnogobrojnu literaturu, fondove arhiva u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji i Bugarskoj te tekstove objavljenih sjećanja koji su u monografijama i sintezama bili gotovo nedodirnuti. Na kraju ovog prikaza valja naglasiti da, iako se o balkanskim ratovima počelo pisati odmah po njihovom završetku i da su brojni radovi objavljeni tijekom posljednjih stotinu godina, prostora za istraživanje još uvijek ima. To pokazuje i ova knjiga.

Željko Cetina

Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)* [Prisilna migracija u vrijeme mira? Jugoslavenska migracijska politika i iseljavanje muslimana u Tursku (1918-1966)], Oldenbourg Verlag, München 2013, 374 str.

U posljednjih desetak godina izašlo je nekoliko monografija i zbornika u kojima se obrađuje tema migracija stanovništva na području jugoistočne Europe, a naročito bivše Jugoslavije. Tu se većinom radi o knjigama nastalim izvan jugoslavenskog prostora, ponajviše na njemačkom govornom području, a Edvin Pezo sudjelovao je priložima u svim zbornicima koji su se bavili spomenutom temom. Pezo je znanstveni suradnik u Institutu za istraživanje istočne i jugoistočne Europe u Regensburgu. Doktorirao je 2009. na Sveučilištu Friedricha Schillera u Jeni s temom

koju je sada objavio kao knjigu. Pezo je na temelju arhivskoga gradiva u Beogradu (Arhiv Jugoslavije, Arhiv Srbije, Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova i Arhiv CK SKJ), Zagrebu (Hrvatski državni arhiv), Skoplju (Državni arhiv Makedonije), Tirani (Centralni državni arhiv i Arhiv Ministarstva unutarnjih poslova) i Washingtonu (Arhiv Ministarstva vanjskih poslova SAD-a) obradio temu iseljavanja muslimana u vrijeme monarhističke i socijalističke Jugoslavije od 1918. do 1966. godine, s posebnom pažnjom usmjerenom prema Sandžaku, Kosovu i Makedoniji te neslavenskim muslimanima poput Turaka i Albanaca. Pezo je kritički obradio i rezultate lokalnih istraživanja: dosad su velik doprinos ovoj temi dali srpski povjesničar Vladan Jovanović, albanski povjesničar Hakif Bajrami, bosanskohercegovački povjesničar Safet Bandžović, kao i nekolicina makedonskih i turskih povjesničara. Za razliku od slavenskih muslimana, neslavenski su generalno smatrani neloyalnim elementom u vrijeme obje Jugoslavije, i to je ona ideja koja stoji na izvoru knjige Edvina Peze. Treba napomenuti da Drugi svjetski rat i tadašnje migracije nisu tema knjige jer tada nije postojala efektivna jugoslavenska vlast na južnoslavenskom prostoru, a upravo je utjecaj vlasti onaj aspekt koji autora ove knjige najviše zanima.

Pezo temu ne obrađuje kronološki, nego njezine različite aspekte u osam zasebnih poglavlja. U poglavlju „Uvod“ (str. 17-50) autor ustvrđuje da su muslimanske manjine na južnoslavenskim prostorima ostale na vjetrometini nakon povlačenja Osmanskog Carstva i međusobnih sukoba balkanskih država tijekom balkanskih ratova. Autor tumači stav srpske političke elite da su svi muslimani na području Srbije i Bosne i Hercegovine u biti Srbi ili Hrvati, a da su muslimanski Albanci ustvari albanizirani Srbi. „Južna Srbija“ (prostor Makedonije, Kosova i Sandžaka) od Balkanskih je ratova bio prostor na koji su Srbija i Crna Gora polagale pravo. Pezo postavlja nekoliko pitanja na koja će pokušati dati odgovore: koliko su državne vlasti utjecale na migracije muslimanskog stanovništva u Tursku i koliko se tu može govoriti o prisilnim migracijama? Koje su razlike u postupcima kraljevske i socijalističke jugoslavenske vlasti? Koliko je kod migranata bila jaka želja za iseljenjem i koja je bila uloga Turske i Albanije u tim migracijskim procesima?

U poglavlju „Statističke procjene“ (str. 51-86) autor govori o suprotstavljenosti statističkih podataka iznesenih u srpskoj, albanskoj i turskoj historiografiji. Odljev emigranata iz prve jugoslavenske države najjači je od 1926. do 1935. godine. Prema rezultatima popisa stanovništva 1921. i 1931., na Kosovu je došlo do „nestanka“ muslimana: njihov je prirast naoko bio strašno mali, a zapravo su se muslimani iz „Južne Srbije“ masovno iseljavali u Tursku i Albaniju. Iseljenici su se pri odlasku morali odreći jugoslavenskog državljanstva kako se ne bi mogli vratiti u slučaju da bi se na to kasnije bili odlučili. Pezo ustvrđuje da je, prema raspoloživim podacima, 60.000-70.000 muslimana napustilo monarhističku Jugoslaviju. S druge strane, nakon Drugoga svjetskog rata najjače se iseljavanje odvijalo u drugoj polovici pedesetih godina. Ukupno je 173.000 osoba napustilo socijalističku Jugoslaviju. Neki pak albanski i makedonski istraživači navode broju od pola milijuna, pa čak i milijun iseljenih osoba, a to je daleko više od onoga što Pezo smatra uvjerljivim podacima.

Zanimljivo je da nas statistike upućuju na zaključak da je ogroman broj iseljenika napuštao Makedoniju, a vrlo mali broj Kosova i BiH (cca. 6% od ukupnog broja). Iстина je, međutim, da su migranti prvo prelazili s Kosova i iz BiH u Makedoniju, gdje je bilo lakše dobiti isprave za iseljenje. Što se tiče utjecaja države na iseljavanje, valja napomenuti da su dva brojčana podataka koja vjerno slijede jedan drugog podatak o broju iseljenih i podatak o broju osoba kojima je oduzeto državljanstvo. Muslimani su se masovno izjašnjavali kao Turci da bi bili uzeti u obzir za emigriranje po lakšoj proceduri. Zato je zanimljivo istaknuti da je između dva popisa stanovništva na Kosovu (1948. i 1953.) broj ljudi koji su se izjašnjavali kao Turci narastao čak 26 puta!

U poglavlju „Ciljevi i smjernice državne migracijske i remigracijske politike“ (str. 87-137) govori se o iseljeničkoj politici dviju Jugoslavija i fazama kroz koje su te politike prolazile. Od 1923. do 1925. državni organi blagonaklono gledaju na odlazak Nijemaca, Mađara i drugih, i izdaju im potrebne isprave: to je bio jedan od državnih poteza kojima se osiguravao odlazak „nepoželjnih“. S druge strane, 1945. godine uvodi se restriktivna iseljenička politika: isprave dobivaju jedino oni koji su imali dvojno državljanstvo, bili radno nesposobni, imali rodbinu u inozemstvu itd. Tek od sredine šezdesetih godina dopušta se migracija, i to radne snage. Broj zahtjeva počinje nezadrživo rasti 1953. godine, kada dolazi do navodnog sporazuma između Jugoslavije i Turske, odnosno predsjednika Josipa Broza Tita i turskog ministra vanjskih poslova, Fuata Köprülüa, o iseljenju turske manjine u Tursku (*Gentlemen's Agreement*). Što se tiče remigracijske politike, bile su tisuće onih koji su se željeli vratiti iz Turske, ali Kraljevina Jugoslavija ih ne želi pod onim istim izgovorom: da su „neložni“. Zakon Kraljevine Jugoslavije o državljanstvu iz 1928. bio je striktan: državljanstvo se oduzimalo pri iseljenju, a postojala je i odredba po kojoj su emigranti morali pismeno potvrditi da se neće vraćati. U drugoj se Jugoslaviji pak zbog lošeg ekonomskog stanja nije htjelo primati nove siromašne građane: mali je broj osoba dobio vizu za ulazak u Jugoslaviju jer su one davane samo kvalificiranoj radnoj snazi, dakle iz ekonomskih, a ne političkih motiva. Iz svega toga može se zaključiti da je mnoštvo čimbenika utjecalo na oblikovanje državnih (re)migracijskih politika i da nije bilo sustavne državne politike usmjerene protiv muslimanskih migranata.

U poglavlju „O migracijskom ponašanju: tuzemni i inozemni čimbenici“ (str. 138-163) autor analizira razloge za iseljavanje kroz kontrastiranje svojevoljnog i prisilnog iseljavanja. Određuje ulogu Turske i Albanije u migracijama: Turska je 1926. godine uvela odredbu kojom je ustanovljeno da pripadnicima „neturske rase“ i „neturske kulture“ neće biti dozvoljeno useljavanje, pa su muslimani slavenskog podrijetla koji su pristizali iz Jugoslavije bili neželjeni (str. 141). Albanija se propagandno borila za smanjenje iseljavanja iz Jugoslavije kako ne bi nestala albanska prisutnost na Kosovu i u Makedoniji. Unutarjugoslavenski razlozi za emigraciju bili su „zaštitnička privlačnost“ Republike Turske kao većinski muslimanske države (str. 143), provođenje agrarne reforme na štetu muslimanskog stanovništva, loše gospodarsko stanje itd. Pezo analizira izravnu i neizravnu represiju: npr. za Kraljevine SHS kroz tisak se propagirala „homogenizacija nacionalnog elementa“ iseljavanjem „Turaka“ (str. 147). I drugu su Jugoslaviju karakterizirali negativni aspekti kao što su diskriminacija muslimana, napeti međuetnički odnosi, loši ekonomski izgledi itd.

U poglavlju „Dogovoreno među državama – jugoslavensko-turski sporazum o iseljenju neslavenskih muslimana“ (str. 164-201) autor analizira dva međudržavna sporazuma o iseljenju muslimana iz Jugoslavije u Tursku. Najprije su 1938. godine Jugoslavija i Turska potpisale Konvenciju o iseljavanju kojom je dogovoreno da u idućih pet godina 200.000 za iseljenje voljnih „Turaka“ (jugoslavenskih muslimanskih državljana, kako onih turskog podrijetla i jezika, tako i onih „turske kulture“) odseli s teritorija „Južne Srbije“, tada Vardarske, Zetske i Moravske banovine, u Tursku (str. 167). Više od 250.000 osoba trebalo je odseliti, tvrdi Pezo, jer djeca do desete godine života nisu bila ubrajana. Pezo detaljno opisuje razvoj diplomatskih razgovora jugoslavenskih i turskih diplomata od 1935. do 1938. godine. Zanimljivost je da je i Ivo Andrić sudjelovao u svojstvu jugoslavenskoga diplomatskog službenika. Konvencija je ostala neratificirana jer su se politički uvjeti promijenili smjenom jugoslavenskog premijera Milana Stojadinovića. Većinom su Albanci bili oni koji su trebali odseliti jer ih se svrstavalo pod osobe „turske kulture“.

Autor zatim analizira ranije spomenuti *Gentlemen's Agreement* kroz prizmu dobrih odnosa Turske i Jugoslavije tijekom 1953. kada je potpisan Balkanski pakt između Jugoslavije, Turske i Grčke. Pezov je zaključak da taj sporazum nikad nije potpisan jer nema nikakvog pisanog traga o njemu, i da su sve odredbe o iseljenu proizašle iz rada jugoslavenskih ministarstava, a ne iz dogovora dvojice spomenutih državnika. Takvim stavom autor opovrgava tvrdnje brojnih albanskih i drugih istraživača koji su uvjereni u potpisivanje toga sporazuma i smatraju da je jugoslavenska vlast administrativnom prisilom pokušala ukloniti albansku većinu s Kosova i iz drugih pokrajina. Dapače, albanski povjesničari spomenuti sporazum nazivaju „nacionalnom katastrofom“ (str. 191).

Autor navodi neke vrlo zanimljive aspekte migracijske politike pedesetih godina: smjeli su iseliti oni koji su bili „turske nacionalnosti“, govorili turski jezik i imali „bliskog rođaka u Turskoj“ (str. 197). Ujedno, mogli su prodati imovinu, a siromašniji su čak bili oslobođeni troškova preseljenja. To se nazivalo i „činom humanosti“: omogućavanje spajanja razdvojenih obitelji u Jugoslaviji i Turskoj (str. 198).

Pezo zaključuje da nije uvjerljivo objašnjavati masovno iseljavanje nakon 1953. samo represijom jugoslavenskog režima. S jedne strane, istina je da je muslimanska manjina agrarnu politiku druge polovice 40-ih godina i zabranu feredže i zara smatrala izravno usmjerenom protiv sebe, ali, s druge strane, režim je službeno priznavao tursku manjinu od 1952. i otvarao škole na turskom jeziku. Sveukupno gledano, neuvjerljivo je tvrditi da su gore spomenuti potezi režima uzrokovali iseljavanje turske manjine.

U poglavlju „Unutardržavna migracijska politika. Aspekti politike naseljavanja i agrarne politike“ (str. 202-241) autor ističe da se agrarnu i kolonizacijsku politiku obje jugoslavenske države općenito smatra negativnim i/ili neuspješnim pothvatima. Kroz njih se nacionalizacijom i asimilacijom htjelo ojačati „južnoslavenski element“ u krajevima u kojima je živio velik broj neslavena: Nijemaca, Mađara, Albanaca, Turaka, odnosno „strani element“ (str. 205). Može se sumirati da je monarhistička Jugoslavija potrošila velik novac na naseljavanje „lojalnih“ žitelja na štetu muslimanskih Albanaca „Južne Srbije“: Albancima je sustavno otimana zemlja i oni su u mnogim slučajevima praktički bili prisiljeni napustiti svoju zemlju i odseliti. Je li onda agrarna i kolonizacijska politika socijalističke Jugoslavije predstavljala kontinuitet monarhističke politike? Pezo navodi da su pod udarom eksproprijacije bili isti narodi: Nijemci, Mađari, Albanci... Ublažavanje te politike, odnosno kriterija o količini zemlje koja se mogla posjedovati, nije imalo utjecaja na obujam iseljavanja, i mnogi su zbog loše gospodarske situacije emigrirali na Zapad i u Tursku.

U poglavlju „Nasilna iskustva i diskursi o progonu“ (str. 242-301) autor navodi brojne zaključke povjesničara da su obje jugoslavenske vlasti na sve načine, pa i provođenjem državne sile, htjele što veći broj Albanaca natjerati na iseljenje u Tursku. Socijalistička je vlast, tvrde određeni povjesničari, tretirala Albance kao Turke ili Makedonce tako što je stvorila pojam turske nacionalne manjine i provodila turkifikaciju otvaranjem turskih škola na područjima naseljenim albanskim stanovništvom. Srpska vojska i žandarmerija palile su sela, ubijale seljake, a Albanci su emigrirali u Tursku i Albaniju. Jugoslavenske su vlasti 1935. godine radi poticanja iseljavanja Albanaca predlagale vrlo konkretne mjere: suzbijanje propagande protiv iseljavanja koja je dolazila iz Tirane, premještanje neslavenskih činovnika u druge dijelove zemlje, nacionalizaciju osobnih imena i geografskih naziva i sl. Donesena je odluka da se olakša procedura otpusta iz jugoslavenskog državljanstva, ukinute su takse na putne isprave za odlazak u Tursku, a obitelji čija imovina nije prelazila 300.000 dinara bile su oslobođene transportnih taksi. Pezo zaklju-

čuje da je premijer Stojadinović htio, pragmatično, riješiti problem Albanaca sporazumom s Turskom putem spomenutog ugovora iz 1938. godine, i pita se: je li to bilo etničko čišćenje ili prisilna emigracija? Etničko se čišćenje provodi u vrijeme rata – tako kažu sve definicije. A za drugi pojam nema jedinstvene definicije. Pezo zaključuje da se prvi pojam ne bi trebao primjenjivati u spomenutom slučaju jer nisu prisutne sve nužne značajke da bi se spomenute događaje tako nazivalo. I socijalistička je vlast radila isto: prisiljavala Albance da se deklariraju kao Turci i emigriraju u Tursku i provodila represiju i nacionalizaciju. Ali 1952. godine priznata je turska manjina na Kosovu, a broj učenika u turskim i albanskim školama nije opadao. Pezo zaključuje da se teško može govoriti o planskoj represivnoj politici s ciljem iseljenja albanskog stanovništva i spomenute događaje nazivati etničkim čišćenjem.

U poglavlju „Emigracija u Tursku u 50-im godinama. Posljedice i stav Saveza komunista“ (str. 302-328) autor analizira politički zaokret koji se dogodio u CK SKJ u drugoj polovici 1950-ih godina i poteze s ciljem smanjenja iseljavanja. Zahtjevi za odricanjem od jugoslavenskog državljanstva i broj iseljenih snažno su se povećali 1953. godine i vlasti je bilo nejasno što se događa. Odlučili su djelovati liberalno i davati isprave svima koji su htjeli iseliti. Svakog mjeseca u prosjeku je uloženo 3178 zahtjeva (!) i iseljavanje je počelo povlačiti ekonomske poteškoće. Zato je u jednom kraćem periodu Narodna Republika Makedonija bila podijeljena na zonu dozvoljenog i zabranjenog iseljavanja, s ciljem obuzdavanja stihijske migracije. Jugoslavensko je vodstvo 1957. godine odlučilo da treba smanjiti iseljavanje na kontroliranu razinu, a čak je i zloglasni ministar unutarnjih poslova Aleksandar Ranković bio zagovornik takvog postupka. Prema novim odredbama samo su građani turske nacionalnosti mogli emigrirati, ali nije se postiglo ništa oko smanjivanja broja iseljenika sve do 1966. godine, kad se iseljavanje iz nepoznatih razloga naglo smanjilo. Ali tadašnji Rankovićev politički pad nije razlog toj promjeni, smatra Pezo.

U „Zaključku“ (str. 329-335) Pezo ustvrđuje da se na primjeru prve i druge Jugoslavije može jasno vidjeti kolika je moć države pri utjecaju na ponašanje čitavih skupina ljudi, u ovom slučaju vjerskih i etničkih manjina: donošenjem niza zakona i odredbi prva je jugoslavenska vlast uspješno provodila nakanu smanjenja „nepoželjnog elementa“ i stvaranja konsolidiranih nacija. Migracijska politika bila je dugog vijeka i u međuraću i nakon Drugoga svjetskog rata, i institucionalizirana kroz brojna ministarstva. Pezo ustvrđuje da su dvije Jugoslavije, u najmanju ruku neuspješnim integriranjem muslimanskih krajeva i širenjem kaotičnog stanja doprinijele pojavi motivacije za iseljavanjem. Zanimljivo je da Pezo ne pribjegava nazivu „etničko čišćenje“ za poteze prve jugoslavenske vlasti, nego ih naziva „mjerama prisilne migracije“ (str. 287). Isto tako, autor niti poteze komunističke Jugoslavije prigodom represije nad albanskim stanovništvom na Kosovu u 1950-ima ne naziva etničkim čišćenjem: za razliku od prve Jugoslavije, tvrdi autor, komunistička vlast nije provodila „ciljanu emigracijsku politiku“. Sasvim suprotno: nova je vlast na stigmatiziranje neslavenskog pučanstva gledala kao na nazadnu politiku i nije joj pribjegavala (str. 334).

Koji su bili drugi razlozi za iseljenje, osim bijega od izravne i neizravne režimske represije? Oni koji su u međuratno doba odlazili u Tursku očekivali su bolju budućnost u muslimanskoj zemlji; oni koji su odlazili u poslijeratno vrijeme, odlazili su i zbog zadiranja socijalističke države u muslimanske vrijednosti. Kao posljedice svih spomenutih migracija Pezo navodi promijenjenu društvenu i kulturnu sliku područja s kojih su migranti odselili i u koje su odselili, kao i tešku hipoteku za kasnije odnose između srpske većine i albanske manjine u socijalističkoj Srbiji i Srbiji devedesetih godina.

Autor je na kraju knjige dodao popis kratica (str. 336-337), tablica (str. 338-339) i srpskih, makedonskih, albanskih i turskih imena spomenutih mjesta (str. 340), iscrpan popis korištenih izvora i literature (str. 341-365) i kazalo imena (str. 366-369) te mjesta i pojmova (str. 370-374).

Pezo ne obrađuje netaknutu temu, jer je ona već obrađena u srpskoj, albanskoj i bosansko-hercegovačkoj povijesnoj znanosti, ali daje nova gledišta i usporedno analizira stanje u obje Jugoslavije, što dosad nije bio slučaj. Osim toga, pohvalno je da autor koristi albanske izvore; jedini koji nedostaju su turski izvori, ako zanemarimo knjige turskih autora na engleskom jeziku. Autor je vrlo pedantan: u jednoj od tablica s podacima o iseljenim muslimanima Pezo je primijetio da je konačni zbroj unutar jedne od tablica netočan! (str. 84). Svojim zavidno jasnim izlaganjem Pezo objektivno prosuđuje i upućuje na brzopletost zaključaka ranijih istraživača. U knjizi nema faktografskih grešaka koje se obično nalazi u stranim izdanjima koja obrađuju domaće teme. Ipak, Osmansko se Carstvo naziva Turskom i prije njezinog proglašenja 1923. godine (str. 56), a naziv KPJ posve je zamijenjen nazivom SKJ, čak i za razdoblje prije promjene imena, 1952. godine. Najveća je pak mana ove knjige ono što joj se ne bi trebalo spočitavati: njezin odmak od cjelokupne migracijske problematike na europskim prostorima nakon Prvoga svjetskog rata. Da je međutim autor odlučio staviti svoj rad u takve okvire, ova bi knjiga morala biti objavljena u nekoliko tomova.

Ovo je vrlo akribično djelo koje karakterizira sveobuhvatno istraživanje temeljeno na arhivskom gradivu i vrijedan je doprinos istraživanju povijesti migracija na jugoistoku Europe. Zaslužuje prijevod na hrvatski jezik jer može biti od velike koristi budućim istraživačima kao nezaobilazan metodološki i spoznajni putokaz, a ostalim čitateljima može olakšati razumijevanje migracijskih zbivanja na balkanskim prostorima.

Anđelko Vlašić

Milan Ristović, *Turska osmatračnica. Jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svjetskom ratu i njihov balkanski kontekst*, Čigoja štampa – Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2013, 223 str.

Milan Ristović, redovni profesor opće suvremene povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Beogradu, već trideset godina bavi se poviješću jugoistočne Europe, a posebice Jugoslavije i Srbije, u 20. stoljeću. U svojoj je novoj knjizi zaokružio temu o kojoj je već napisao nekoliko članaka, a to su politički i diplomatski odnosi Republike Turske i Kraljevine Jugoslavije u vrtlogu Drugoga svjetskog rata na Balkanu. Iako su se istom temom posredno bavili strani povjesničari poput Elisabeth Barker, Marka Mazowera, Stevana K. Pavlowitcha i Bülenka Gökaya te srpski povjesničari poput Živka Avramovskog i Dušana Lukača, Ristovićeve knjiga potpuno je posvećena spomenutoj temi i tim vrednija jer je autor koristio iznimno dragocjenu arhivsku građu jugoslavenskoga kraljevskog poslanstva i konzulata u Turskoj (koja se nalazi u Arhivu Jugoslavije u Beogradu), jugoslavenskoga vojnog izaslanstva u Turskoj (koja se nalazi u Vojnom arhivu u Beogradu), kao i djelomično objavljenu građu Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu. Iz intenzivne diplomatske aktivnosti Ilije Šumenkovića, jugoslavenskoga poslanika u Ankari (1939-1945), izrodila se složena građa koja svjedoči o važnosti Turske i Balkana za obje zaraćene strane u Drugome svjetskom ratu, kao i rađanju značaja koji će taj prostor imati u Hladnom ratu.

Knjiga nije podijeljena na kronološka poglavlja, nego se u svakom novom poglavlju analizira druga problematika. Nakon „Predgovora“ (str. 7-15), u kojem je autor opisao dosadašnju obrađenost teme i koje je izvore i literaturu i s kojim razlogom koristio, slijedi „Uvod“ (str. 17-25) u kojem je predstavljena politička situacija na Balkanu u tridesetim godinama 20. stoljeća i političke promjene koje su se događale približavanjem Drugoga svjetskog rata. Sile Osovine pokorile su Albaniju, Grčku i Jugoslaviju i time je Turska ostala jedina neovisna država od onih koje su 1934. godine zasnovale Balkanski pakt (Grčka, Jugoslavija, Rumunjska i Turska). Umjesto da se suprotstavi agresiji Osovine protiv svojih saveznica iz Pakta i stane na stranu Saveznika, Turska je zbog svoje vojne i gospodarske slabosti odlučila ostati neutralna. Šumenković je nakon okupacije Jugoslavije ostao izoliran u Ankari, ali se vrlo brzo pretvorio u iscrpnog izvještitelja jugoslavenske izbjegličke vlade o svim političkim događajima u Turskoj, na Balkanu i u okupiranoj domovini. U poglavlju „Jugoslovensko-turski odnosi u svjetlu britanskih pokušaja stvaranja novog balkanskog fronta (1939-1941)“ (str. 26-44) opisuju se diplomatski potezi Velike Britanije da u razdoblju od 1939. do 1941. nagovori Jugoslaviju i Tursku da se suprotstave njemačkoj vojnoj i diplomatskoj penetraciji na Balkan. Ta akcija nije uspjela jer su spomenute države oklijevale izložiti se agresiji Osovine. Napad na Jugoslaviju 6. travnja 1941. obezvrijedio je takve pokušaje jer je Jugoslavija podijeljena, a Turska se još više okrenula politici neutralnosti. U poglavlju „Zamrznuta savezništva i ‘manevri neutralnosti’ u 1941. godini“ (str. 45-51) govori se o daljnjim potezima Turske, koja se bojala prodora boljševizma na Balkan i priželjkivala je da Njemačka potisne sovjetsku prijetnju. Zbog toga se nije libila, unatoč neutralnom stavu, potpisati ugovor s Njemačkom o razmjeni oružja za krom, sirovinu koja je bila presudno važna za njemačku ratnu industriju. U poglavlju „Prirodni egoizam: Turska i Balkan 1941-1942.“ (str. 52-60) autor analizira turski stav prema balkanskim zemljama, posebice Bugarskoj, koje su u turskim planovima predstavljale buduću tampon-zonu pred sovjetskim prodorom. Zato je Turska, iako neprijateljski raspoložena prema Bugarskoj i njezinim težnjama za ekspanzijom, potajno navijala da se sve balkanske države nakon rata obnove u svom prijašnjem stanju, ili s barem nekim izmjenama – u svakom slučaju, da budu turski štit pred eventualnim nadiranjem Sovjetskog Saveza, nanovo ojačane Njemačke ili koje druge sile. U poglavlju „Turska i jugoslovenska vlada u izbeglištvu“ (str. 61-70) Ristović opisuje turski odnos prema Jugoslaviji kao svojem savezniku iz Balkanskog pakta nakon napada na Jugoslaviju 1941. godine. Spomenuto je savezništvo u tom trenutku postalo posve nevažno, kao da nije ni postojalo: jugoslavenska izbjeglička vlada i njezini diplomatski predstavnici u turskim su očima postali mnogo manje važni; trebalo je čekati 1943. godinu i jasan preokret na svjetskim bojištima da Turska počne uzimati u obzir izbjegličku vladu kao mogućeg aktera u poslijeratnom izgledu Balkana. Ristović svoje zaključke temelji na izvještajima spomenutog poslanika Šumenkovića, koji je iz prve ruke u Ankari osjetio zahladnjenje koje je dolazilo s turske strane. U poglavlju „Vlada u Ankari i nemački ‘novi poredak’“ (str. 71-80) autor opisuje odnose Njemačke i Turske tijekom Drugoga svjetskog rata. Činjenica koju treba naglasiti jest da se Turska oduprla svim njemačkim pozivima da se pridruži Osovini i da je zahvaljujući svojoj diplomatskoj umješnosti uspijevala izvući veliku materijalnu korist iz spomenutog ugovora o razmjeni oružja za krom; tek je prodor Crvene armije na Balkan prekinuo tu razmjenu. S druge strane, turska javnost i određeni politički krugovi koketirali su s idejom nacionalsocijalizma, a i sama je turska vlada tijekom rata uvela neke mjere koje su podsjećale na nacističke: prisilna preseljenja, drakonski porezi na židovsku i grčku manjinu itd. Sve u svemu, neutralan položaj Turske nije značio da je bila pošteđena od događaja koji obično nastanu u ratu.

U poglavlju „Ambasada u Ankari kao centar prikupljanja vesti o prilikama u Jugoslaviji“ (str. 81-87) autor pažnju prebacuje na djelatnost jugoslavenskog poslanstva u Ankari, koje je ostalo na vjetrometini nakon raspada Jugoslavije u Travanjskom ratu. Šumenković je dobio dužnost da održava diplomatske odnose s Turskom, nadgleda jugoslavensku obavještajnu službu u Turskoj i u isto vrijeme prenosi izbjegličkoj vladi u London informacije iz okupirane domovine. Obimnost njegovih izvještaja i posredno priskrblijevanje informacija o vlastitoj zemlji (od turskih diplomata!) pokazuje koliko je bio sposoban kao poslanik. U poglavlju „Sukobi jugoslovenskih obavještajnih grupa u Turskoj“ (str. 88-111), koje je autor već objavio kao samostalan članak, pokazuje se da Šumenković ipak nije bio sposoban nadgledati i obavještajni rad, a prema onome kako je Ristović opisao stanje u jugoslavenskoj obavještajnoj mreži u Turskoj i na Bliskom istoku, rijetko tko bi i bio sposoban nadgledati ga. Naime, u isto su vrijeme postojale dvije skupine obavještajaca zavađene jedna s drugom, a njihova je zavada bila preslika stanja u izbjegličkoj vladi, gdje su se sukobljeni klanovi borili za prevlast. Šumenković je s vremenom shvatio da je najbolje držati se po strani, a obavještajna zbrka razriješena je povlačenjem jedne skupine i marginaliziranjem druge, onog trena kad je britanska obavještajna služba postala svjesna njihove neučinkovitosti. U poglavlju „Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom (1941-1943)“ (str. 112-134), koje također postoji kao samostalan članak i koje će hrvatskim čitateljima možda biti najzanimljivije, autor opisuje težnju vodstva NDH da preko skupine muslimanskih dužnosnika uspostavi diplomatske odnose s Turskom. Cilj je bilo iznuđivanje priznanja NDH od strane Turske – time se htjelo postići izvlačenje NDH iz međunarodne izolacije. O istoj se temi može naći poglavlje i u knjizi Nade Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.* (Zagreb 2009). U poglavlju „Jugoslovensko-grčka unija i Turska“ (str. 135-147) govori se o britanskom inzistiranju na sklapanju unije između izbjegličkih vlada Grčke i Jugoslavije, koja je i potpisana 15. siječnja 1942. godine. Britanija je namjeravala na taj način utjecati na poslijeratnu političku konstelaciju na Balkanu i oblikovati budući Balkan po svojim željama. U poglavlju „Pitanje stvaranja šire balkanske (kon)federacije“ (str. 148-162) opisan je pokušaj britanske diplomacije da sve balkanske države, zajedno s Mađarskom, privuče u buduću poslijeratnu (kon)federaciju s Jugoslavijom i Grčkom. Tome su se prijedlogu usprotivile Turska i Sovjetski Savez, dok je Jugoslavija reagirala oprezno i pokušala utjecati na to da Bugarska u takvu buduću uniju uđe bez svih onih teritorija koje je uzela Jugoslaviji u Travanjskom ratu. Ta britanska diplomatska težnja postala je bespredmetnom nakon sovjetskog nadiranja na Balkan. U poglavlju „Pogled iz Ankare na pokušaje Bugarske da izađe iz rata“ (str. 163-175) autor analizira neuspješne bugarske diplomatske pokušaje da preko američkih i britanskih diplomata u Turskoj iznađe dogovor o prelasku Bugarske na savezničku stranu. Ne samo da je Bugarska to pokušavala izvesti tako da u tom procesu zadrži teritorije koje je okupirala tijekom rata, nego se još obratila američkoj, a ne britanskoj strani, očekujući da će Amerikanci biti blaži od Britanaca zbog svog neiskustva u diplomatskim igrama. Time je izazvala veću predostrožnost Britanaca, jer Britanci nisu htjeli da im se Amerikanci miješaju u balkanske poslove, i Turaka, jer se na njihovu tlu razgovaralo o prebacivanju neprijateljske susjede Bugarske na pobjedničku stranu. U poglavlju „Turska balkanska politika u završnoj fazi rata (1943-1944/5)“ (str. 176-185) autor opisuje turska strahovanja proizašla iz saznanja da će poslijeratne balkanske države biti podijeljene u dvije interesne sfere između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije. Pri takvoj se podjeli Turska morala izboriti za svoje mjesto na pobjedničkoj strani i time osigurati da ne bude marginalizirana. U poglavlju „Nastavak izbegavanja ulaska u rat 1943-1944“ (str. 186-194) opisan je polagani proces turskog okretanja k Saveznicima, raskidanje diplomatskih veza

s Njemačkom i, konačno, objava rata Njemačkoj. Priklanjanje savezničkoj strani ipak nije bilo dovoljno da se Turska osigura naspram mogućega sovjetskog presizanja na njezin teritorij, i taj je strah ostao konstanta u turskoj diplomatskoj aktivnosti u završnoj fazi rata. U poglavlju „Skica za biografiju ambasadora Dr Ilije Šumenkovića“ (str. 195-204) autor opisuje radni vijek spomenutog poslanika i naglašava njegovu važnost kao jednog od najpouzdanijih diplomata kojeg je Kraljevina Jugoslavija imala. Šumenković svakako zaslužuje samostalan rad. U „Zaključku“ (str. 205-208) sumirana je djelatnost kraljevskog poslanstva u Ankari tijekom Drugoga svjetskog rata i istaknuta je neprocjenjiva važnost izvještaja poslanika Šumenkovića za proučavanje složenih balkanskih ratnih prilika. Na kraju knjige nalaze se sažetak na engleskom jeziku (str. 209-212), popis izvora i literature (str. 213-218) te Registar ličnih imena (str. 219-223).

Autor dubokim poznavanjem onovremenog regionalnog konteksta uspješno dopunjava saznanja o političkoj povijesti Balkana za Drugoga svjetskog rata kroz prizmu odnosa Jugoslavije i Turske. Kvaliteta knjige je u tome da se bavi općebalkanskom poviješću u Drugom svjetskom ratu, a ne samo poviješću jedne od balkanskih država. Mana knjige je ta da su autoru, iako koristi obimnu arhivsku građu i literaturu na četiri strana jezika, izvan dosega ostali turski izvori i radovi (osim ako su napisani na engleskom jeziku). Treba napomenuti da velik problem predstavlja i to što je arhiv turskog Ministarstva vanjskih poslova i dalje zatvoren za istraživače. U knjizi se može naći poveći broj tiskarskih pogrešaka, poneka nesređena bilješka, a imena osoba u zagradama (gdje su trebala biti napisana izvorno, a ne fonološki) često su krivo napisana. Sve u svemu, ova će knjiga zbog autorove sposobnosti da razjasni balkanske diplomatske zavrzlake biti vrlo korisna za svakog istraživača balkanske povijesti u Drugom svjetskom ratu, a vjerujem i iznimno zanimljiva svakome koga zanima povijest.

Andelko Vlašić

Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd 2012, 473 str.

Unatoč značajnim pomacima učinjenim u posljednje vrijeme, nije pretjerano reći da je istraživanje zrelog i kasnog razdoblja socijalističke Jugoslavije još uvijek u povojima. Za jedan od krupnijih recentnih iskoraka na ovom polju zaslužna je srpska povjesničarka srednje generacije Radina Vučetić. Njena knjiga *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* u relativno je kratko vrijeme i u Hrvatskoj potakla veći broj reakcija, navijestivši da je vrijeme znanstvenog autizma konačno iza nas.

Nekoliko rasprodanih izdanja govore o tome da se radi o zaista izvrsno napisanoj knjizi čiji pitki i informativni stil nije postignut nauštrb znanstvenih kvaliteta. Kako to sugerira efekatan dizajn naslovnice, svojom parafrazom slavnog Warholovog postera Marilyn Monroe, ovaj put s Josipom Brozom Titom kao predloškom, *Koka-kola socijalizam* bavi se amerikanizacijom kulturnog i društvenog života socijalističke Jugoslavije. Kroz pet poglavlja i 417 stranica, Vučetić, na temelju arhivskih izvora, tiska, audio-vizualnog materijala, sekundarne literature i ponešto osobnih sjećanja sudionika, dokumentira način na koji je, tijekom 1960-ih godina, američka kultura prodirala u ideološki neortodokсни kontekst socijalističke Jugoslavije i trajno utjecala na razvoj njene vlastite popularne i potrošačke kulture. Konkretnije, Vučetić redom promatra amerikanizaciju jugoslavenske filmske konzumacije i produkcije, priliv i prihvaćanje jazza i rock'n'rolla, modernističke i avangardne impulse u likovnoj i kazališnoj umjetnosti koji su stizali

iz SAD-a te način na koji su različiti elementi popularne i potrošačke kulture, od stripa i samoposluga do mode i televizije, donosili u Jugoslaviju američki san, oblikovali životne stilove i utjecali na razvoj lokalnog konzumerizma.

Ambiciozno uobličen zadatak postavio je mnoštvo pitanja konceptualne prirode od kojih autorica ne bježi radeći svojevrzni odmak u odnosu na dobar dio suvremene historiografije o socijalističkoj Jugoslaviji koja dolazi iz zemalja nasljednica, a nerijetko je manjkava u tom pogledu. Prelazeći preko literature o prijenosu i prijemu stranih kulturnih utjecaja, postavila je svoje obimno djelo u kontekst postojećih studija amerikanizacije, tretirajući ovu kao složen proces u kojem SAD, prvenstveno kroz kulturnu sferu i kao sastavni dio svoje vanjske politike, nastoji (ne)posredno utjecati na ostatak svijeta. Vučetić pritom shvaća da se ne radi o jednosmjernom odnosu, već o onom u kojem i druga strana, adresant, u ovom slučaju socijalistička Jugoslavija, ima aktivnu ulogu, posuđujući, prilagođavajući i mijenjajući primljene impulse u skladu s vlastitim interesima, željama i potrebama. Takvo stajalište omogućilo joj je onda da, uz konačne proizvode i posljedične učinke ove interakcije, raspravlja i o motivima objiju uključenih strana.

Spomenuti raznolik raspon tema legitimiran je širokom polaznom definicijom popularne kulture pod kojom se podrazumijevaju razni oblici omladinske, medijske i potrošačke kulture, popularne glazbe, zabave i životnih stilova. Uistinu je fascinantna broj raznorodnih fenomena kojima autorica posvećuje samostalne eseje, od Titove filmofilije do medijski promovirane idolatrije spram američkih filmskih zvijezda, od postavljanja mjuzikla *Kosa* svega godinu dana nakon njujorške premijere do osnivanja beogradskog Muzeja savremene umetnosti po uzoru na Momu, od masovne histerije koja je pratila prikazivanje TV-serije *Dugo, toplo ljeto* do infiltracije žanrovske roto-literature i pornografije te postave američkog paviljona na zagrebačkom velesajmu.

Sam vremenski okvir, pak, motiviran je željom da se tematizirani proces zahvati u njegovom zreлом razdoblju. Stavljajući u fokus vrhunac hladnog rata te simbolično omeđen susretom Tita i Eisenhowera 1960. te Tita i Nixona 1970., on ujedno naznačuje i glavni ponudeni interpretativni okvir. Ciljevi i dometi amerikanizacije, njena kvantiteta i kvaliteta bili su, tvrdi autorica, presudno određeni državnim prioritetima SAD-a i Jugoslavije, uvjetovani njihovim međusobnim odnosima čijem je opširnom pregledu posvećeno prvo poglavlje. Formula je pritom bila sljedeća: kada je američko-jugoslavenska suradnja bila dobra, utjecaji su jačali i obrnuto, kada bi odnosi zahladili, razmjena bi se smanjivala.

Učinci međusobne interakcije pritom su, kako autorica stalno iznova naznačuje, bili pozitivni za obje strane. Željan ostaviti trag u jednoj komunističkoj zemlji, SAD je promocijom svoje kulturne produkcije (ne)posredno širio svoju propagandu unutar i izvan jugoslavenskih granica, koristeći se pritom njenim specifičnim geopolitičkim položajem kao svojevršnim trojanskim konjem putem kojeg je bilo moguće posredno utjecati i na ostatak istočnog bloka.

I druga, jugoslavenska strana imala je svoju računicu u ovom procesu. Jedna od temeljnih iznesenih teza jest da je jugoslavenski režim ne samo svjesno dozvoljavao, već i aktivno potpomagao amerikanizaciju, dijelom kako bi poboljšao svoj vanjskopolitički imidž. Pokazujući, naime, spremnost da prihvati američku kulturu, Jugoslavija je dokazivala specifičnost, otvorenost i liberalnost svog državnog sistema u odnosu na ostatak komunističkog svijeta, što joj je, pak, omogućavalo i olakšavalo dobivanje prijeko potrebnih stranih kredita. Razlozi za to bili su i druge, unutarnje prirode. Pokazalo se da je amerikanizacija mogla poslužiti kao svojevršni most putem kojeg je bilo moguće, bez velikih rizika, zadovoljiti i vlastite težnje i širiti vlastitu propagandu.

Tematsko poglavlje posvećeno filmu uvodi jedan od najpotentnijih lajtmotiva autoričine interpretacije u tom smislu, naznačen i spomenutim dizajnom naslovnice. Dobar dio amerikanizacije svodio se na usvajanje forme koja se preuzimala kao prikladan i učinkovit okvir u koji se zatim ubacivao ideološko ispravni sadržaj. Autorica to dokazuje na nekoliko primjera, najimpresivnije na pojavi i popularnosti jugoslavenskih partizanskih filmova koji su prihvatili konvencije i ikonografiju vesterna, primjenjujući ih na priču o partizanskoj narodnooslobodilačkoj borbi. Vučetić opisuje kako su filmski redatelji poput Živorada Mitrovića usvojili uzuse ovog najameričkijeg od svih filmskih žanrova inkorporirajući u njega jugoslavensku ideologiju, i na taj način mitologizirali NOB baš kao što su to holivudski klasici činili s osvajanjem Divljeg zapada. Instrumentalizacijom procesa od strane jugoslavenskog režima i njegov je izvorni učinak bio izokrenut, radeći za dobrobit jugoslavenskog sistema. Amerikanizacija je služila kao kanal koji je dozvoljavao promoviranje i produbljivanje vlastite agende kroz posuđene forme primijenjene na lokalni sadržaj.

Takvo što bilo je i nužno uzevši u obzir drugi lajtmotiv autoričine interpretacije, po kojem je dolazak i apropijacija američkih kulturnih utjecaja u jednoj komunističkoj zemlji, koliko god ona bila neortodoksa, imao sam po sebi snažan emancipacijski učinak. Izloženi američkim utjecajima, građani Jugoslavije nužno su osvajali prostore slobode, bez obzira na pokušaje vlasti da postave niz ograničenja. Ova se tema provlači kroz čitavu knjigu, negdje i eksplicitno, kao u analizi priljeva novih, popularnih glazbenih pravaca koji su stizali iz SAD-a, gdje se autorica izravno poziva na antikomunističku prirodu jazza i rock'n'rolla, oličenu u njihovim improvizacijskim osobinama i buntovnom duhu kao svojevrsnim metaforama slobode. Sličan učinak imalo je, međutim, i uživanje drugih produkata amerikanizacije, od pojave samoposluge i Coca-Cole do pop-arta i *Playboya* čijom su se konzumacijom probijali okviru službene ideologije i uspostavljene granice prihvatljivog ponašanja.

To što dvije interpretativne linije stoje donekle u međusobnoj suprotnosti ne treba čuditi, već štoviše odgovara osnovnom autoričinom pristupu amerikanizaciji kao jednom od brojnih paradoksa koji su presudno obilježili socijalističku Jugoslaviju determiniranu nizom kontradiktornih elemenata. Amerikanizacija je bilo tek jedno od naličja njenog inherentnog shizofrenog sistema. Ključna odrednica iz naslovne sintagme knjige za autoricu uvijek ostaje socijalizam, dok je „koka-kola“ tu tek kao atribut koji ukazuje na njegovu specifičnost.

Kako bi naznačila krajnje dosege i limite samog procesa amerikanizacije, u pojedinim poglavljima autorica, mimo teme, prikazuje cenzuru jugoslavenskih vlasti prema vlastitim kulturnim iskakanjima. Usporedno s prikazom liberalnog odnosa spram američke kulturne produkcije, tako se razmatra i službeni tretman crnog filma i političkih kazališnih drama. Variran i na drugim primjerima, od opreke između nestašice hrane i pojave samoposluga do tolerancije spram hipija i napada na praksisovce, kontrast služi autorici kako bi potencirala drugu liniju interpretacije, u negaciji spram romantičarskog pogleda. Svi ti raznoliki fenomeni služe joj kao svojevrsna protuteža koja naglašava kompleksnost čitavog procesa: otvorenost prema amerikanizaciji nije značila i demokračičnost kulturne politike. Naprotiv, ona je samo jedan od dokaza shizofrenosti jugoslavenskog socijalističkog sistema koji je apsorbirao međusobno proturječne impulse i gdje su suprotstavljene ideološke struje išle jedna uz drugu, a skidanje Popovićeve drame *Druga vrata levo* moglo je pratiti gostovanje *Living Theatra*.

Iz svega dosad rečenog jasno je da je *Koka-kola socijalizam* ozbiljno historiografsko djelo koje se hrabro uhvatilo u koštac s brojnim konceptualnim problemima, adresiralo mnoga važna pitanja, konstruirajući pritom vlastite interpretacije iznimno kompleksnog procesa ameriki-

zacije. U knjizi ovog obima, ne čudi, međutim, da su prisutne sitne kronološke i činjenične netočnosti ili začudne interpretacije na koje su već ukazali drugi komentatori (primjerice pogrešno datiranje pojave Cockte ili navođenje Dušana Vukotića u prilog tezi o utjecaju Disneya na jugoslavensku animaciju) i koje, s obzirom na ogromnu količinu analiziranih fenomena i mogućnost da se u sljedećim izdanjima one isprave, ne čine velik propust.

S druge strane, proučavanje slabo istraženog razdoblja i mapiranje znanstveno nepoznatog terena nužno zahtijeva odluke, pa i kompromise, koje imaju i svoje problematične strane. Primjerice, dok autorica uvjerljivo ukazuje na to kako su fluktuacije u jugoslavensko-američkim odnosima utjecale na kvantitetu uspostavljene kulturne suradnje, dojam je da se ipak preusko svodi analiza motiva i razvoja procesa kulturno-društvene razmjene na razinu visoke politike, bilo vanjskopolitičkih odnosa dviju zemalja ili svjesnih odluka jugoslavenskih režima. Kroz knjigu se implicitno provlači problematična deterministička teza da je jugoslavenski režim uvijek autoritativno kontrolirao i manipulirao tematiziranim procesima, određujući njihov tijek, smjer i kvalitetu. U svakom slučaju, prikaz službenog diskursa spram amerikanizacije, utemeljen na izvancima iz tiska i raznim arhivskim dokumentima, nije u dovoljnoj mjeri raščlanjen glede vrste izvora za jednu takvu tvrdnju.

Prijenos, prijem i prerada kulturnih utjecaja iz SAD-a zasigurno su bili određeni i brojnim drugim faktorima, poput različite predratne tradicije, postojećeg lokalnog kulturnog potencijala, osebnih kreativnih ličnosti ili postignutog stupnja ekonomskog razvoja, od kojih autorica neke spominje, ali im ne posvećuje veću pozornost.

U pojedinim poglavljima tako dolazi na vidjelo neadekvatnost odabranog vremenskog okvira koji odgovara većini, no ne i svim analiziranim fenomenima. Naime, američki su utjecaji bili prisutni u Jugoslaviji i tijekom 1950-ih godina, ali i u međuratnom razdoblju. Upitno je koliko su baš šezdesete bile ključne za razvoj jazza, pa čak i stripa, koji značajni procvat doživljavaju i u prethodnom desetljeću, a čega je svjesna i sama autorica. Autorica je naravno upoznata i s njihovom predratnom tradicijom, no možda je premalo pažnje usmjerila na to da ustanovi postojeći kontinuitet između dvaju razdoblja i vidi kako je postojeće predratno zaleđe utjecalo na poslijeratnu afirmaciju.

Jedno od autoričnih polazišta jest i da jugoslavenska popularna kultura nije poznavala republičke granice, niti je imala izrazite republičke ili nacionalne predznake, te je stoga i proces njene amerikanizacije poželjno sagledavati u zajedničkom kontekstu. No, unatoč univerzalnim značajkama analiziranih procesa koji su ostavili tragove u cijeloj zemlji, ovakav stav, međutim, nije samorazumljiv i olako prelazi preko postojećih regionalnih i republičkih specifičnosti kojih je zasigurno bilo (npr. ako je amerikanizacija u ruralnim krajevima tekla sporije nego u urbanim, nije li bilo razlika i unutar samih urbanih područja; primjerice, u krajevima gdje je televizora bilo najviše, američki je kulturni utjecaj zasigurno bio snažniji). Uz to, bez obzira na hvalevrijedan trud da se analiza proširi izvan Srbije, dominantni pogled ovdje je ipak ostao onaj iz Beograda i Srbije, otkud i potječe najveći dio primjera. To, kao i rečene republičke specifičnosti, indikativno izlaze na vidjelo u samom zaključku u kojem autorica raspravlja o relativnom neuspjehu amerikanizacije, gledajući na proces manje-više iz srpske postjugoslavenske perspektive i s pozicije snažnog antiameričkog sentimenta koji je vladao u Srbiji uslijed bombardiranja NATO-a.

Problem predstavlja i isprepletenost onog što autorica analizira kao amerikanizaciju sa širim procesima vesternizacije, modernizacije ili razvoja tržišne ekonomije, čega je i autorica svjesna i što je dijelom proizašlo iz (pre)široke polazne definicije popularne kulture kojom je određen predmet analize. Suočena, pak, s činjenicom da su određeni trendovi koje tretira prisutni i u

drugim komunističkim zemljama, autorica mjestimično povlači paralele sa sličnim iskustvima u ostatku Istočne Europe, naznačujući da jugoslavenski slučaj i nije uvijek bio baš toliko specifičan. Proturječnost ovih sporadičnih usporedbi s implicitnom tezom o zasebnom jugoslavenskom komunističkom putu ostaje, međutim, bez adekvatnog šireg objašnjenja. Pokazuje li ono, primjerice, da je Jugoslavija bila radikalni primjer širih općih procesa koji su se odvijali u čitavoj Istočnoj Europi?

Naposljetku, sami uvezeni sadržaji amerikanizacije nisu dovoljno nijansirani. S jedne strane, dobar dio američkih utjecaja u jugoslavenski je kontekst dolazio već prerađen, iz druge ruke, posredstvom drugih zapadnoeuropskih iskustava, što je nešto s čim je autorica upoznata, ali o čemu ipak ne saznajemo previše. S druge strane, u cijeloj knjizi ideologija ostaje u drugom planu, nauštrb realne politike. Dojam je da nije učinjena dovoljna ideološka kvalifikacija i distinkcija između različitih vrsta analiziranih fenomena. Autorica tako u istom okviru promatra i holivudsku zabavu i subverzivne ljevičarske pojave kritične spram službenog SAD-a. No, *Disney* i *Living Theatre* nisu isto, niti su njihove poruke istoznačne. Bilo bi stoga zanimljivo pratiti razliku u percepciji i aproprijaciji između procesa koji su bili u očiglednoj suprotnosti s proklamiranim državnim svjetonazorom te onih, ideološki prihvatljivih, koje je u načelu bilo lagano inkorporirati unutar dominantne svjetonazorske matrice.

Sve navedene primjedbe, većinom interpretativne prirode, nipošto ne umanjuju izuzetne znanstvene dosege ove pionirske studije. Naprotiv, one govore o jednoj od njenih glavnih kvaliteta. Baveći se slabo pokrivenim razdobljem, katalogizirajući i analizirajući dosad neistraženi proces kulturne interakcije, autorica je sastavila djelo koje omogućuje uspostavu aktivnog dijaloga o ključnim problemima zrelog jugoslavenskog socijalizma. *Koka-kola socijalizam* je knjiga koja će zasigurno biti nadograđivana i reinterretirana, no jednako je tako već i sada standardna i obavezna literatura za svakog tko se želi znanstveno baviti komunističkom Jugoslavijom.

Marko Zubak